

:EP UNIVERSITES I

İslâm

DOMINIQUE SOURDEL

Ya Allah • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

CEP ÜNİVERSİTESİ

İslâm

L'Islam

DOMINIQUE SOURDEL
Paris-Sorbonne Üniversitesi Eski Öğretim Üyesi

Çeviren
DAVUT DURSUN

İletişim Yayınları • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

İletişim Yayınları • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kaylı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel

Yayın Kurulu:

Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kaylı, Ümit Kıvanç
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay

Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Kapak İllüstrasyonu: Gürcan Özkan
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)

İletişim Yayıncılık A.Ş. • Cep Üniversitesi 68 • ISBN 975-470-233-0

1. Basım: İletişim Yayınları, Mart 1992.
Ekim 1990 tarihli 16. baskısından çevrilmiştir

© Que sais-je? Presses Universitaires de France, 1949
108, Boulevard Sain-Germain, 75006, Paris - France
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1992
Klodfarer Cad. İletişim Han No.7 34400
Cağaloğlu İstanbul, Tel. 516 22 60 - 61 - 62

YAZARIN DİĞER ESERLERİ

Les cultes du Hauran à l'époque romaine, (Paris, Geuthner, 1952).
Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du musée de Caboul, (Şam, Institut français, 1953).
La description d'Alep d'Ibn Shaddâd, (Şam, Institut français, 1953).
Le vizirat 'abbâside de 749 à 936, (Şam, Institut français, 1959-60)
Littérature arabe, Histoire générale des littératures içinde, (Paris, Quillet, 1961).
La civilisation de L'Islam classique, J. Sourdel-Thomine ile birlikte, (Paris, Arthaud, 1968).
De l'Antiquité au monde médiéval, R. Folz ile birlikte, (Paris, PUF, 1972).
Histoire des arabes, (Paris, PUF, 1985).
L'Islam médiéval, (Paris, PUF, 1979).

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor.

İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş , Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programı"nı tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir mesleki eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İLETİŞİM YAYINLARI

İçindekiler

I. BÖLÜM
Rz. Muhammed ve Kur'an 7
II. BÖLÜM
19. Yüzyıla Kadar İslâm Dünyası 22
III. BÖLÜM
İslâm Dini 38
Nass ve İlâhiyat 38
Hukukun Kaynakları 46
İslâm Hukuku ve Dini Hayat 55
İslâm Yaşası ve Sosyal Hayat 65
Hukukun Uygulanması ve İktidar Görevlileri 76
IV. BÖLÜM
Doğru Yoldan Sapmış Hareketler 81
V. BÖLÜM
Sûfilik ve Felsefe 90
VI. BÖLÜM
Bilimsel ve Sanatsal Faaliyetler 103
VII. BÖLÜM
Çağdaş İslâm 114
BİBLİYOGRAFYA 132

BİRİNCİ BÖLÜM
HZ. MUHAMMED VE KUR'AN

İslâm kelimesi, samimi bir duyguyla Allah'a teslim olmayı, VII. yüzyılda Arabistan'da Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen ve günümüze kadar yeryüzünün her tarafına yayılmış bir dini, bu dine inananların oluşturdukları *"topluluğu"* ve bu topluluktan doğan *"medeniyeti"* ifade etmektedir.

1. İslâm Öncesi Arabistan -İslâmın doğduğu zamanda Arap Yarımadası (Cezîretü'l-Arab), sosyal, siyasal ve dinsel bakımdan dağınık bir durum içinde bulunuyordu. Ülkede dayanışmayı sağlayacak bir dinin yokluğu bütünlüğün kurulmasını önlüyordu. Basra Körfezi'ne doğru eğilen ve dağ zincirleri ile çevrili bulunan bu geniş yarımada'nın her tarafı volkanik noktalar ve geniş kum çölleri ile örtülüdür. Her an genişliği değişebilen kıyıda bir şerit halinde uzanan Tihâma ovası elverişsiz ve pek bir şey yetişmeyen bir ovadır. Ova ile çölleri birbirinden ayıran dağların bir tarafını sık yabani bitkiler kaplamaktadır. Kıyılardan içeride kalan enginsınırsız plato, steplerle ve çöllüklerle örtülüdür. (Kuzeyden güneye doğru: Badiyat eş-Şam, Nefud, Necd, Rab el-Hâli stepleri bulunuyor). Yarımadadaki bölgeler arasında güneye doğru inildikçe Hint okyanusu taraflarında zengin muson yağmurları sayesinde farklı bir iklim ve bitki örtüsünün yarattığı kesin bir çelişki hemen göze çarpar. Kuzey ve Orta Arabistan, dengesiz ve çok az düşen yağmura bo-

yun eğmiştir. Güneyde yaşayanlar arasında yerleşik olanlar belirleyici iken, kuzeyde yaşayanlar genellikle göçebe Bedevilerdir. Hicaz'ın batı cephelerinde bulunan vahalar, Orta Arabistan'da imtiyazlı bir durumda bulunuyorlar. Buralarda Yesrib (ileride Medine olacak), Taif ve Hayber'de bulunan yüksek yerler, şehirli tacirlerle Mekkeli kervanların en çok ilgi gösterdikleri yerlerdi. Birbirine komşu dağlar arasında dağınık şekilde kurulmuş olan Mekke şehri, VII. yüzyılda Arabistan'ın merkeziydi.

Bir *şeyh*, ya da *Seyyid*'in yönetimi altında bulunan kabileler, yerleşik veya göçebe olarak, bağımsız şekilde örgütlenmişlerdi. Hz. İbrahim'in torunları olan bu kabileler, nehir kenarlarında ve vahalarda gruplanmışlardı. Kabileleri birbirinden ayıran onların gelenekleriydi. *Kâhtân*'ın soyundan gelen ve Kuzey Arabistan'da yaşıyan Nizâriler, çok sayıda kollara ayrılmışlardı. Bunlar arasında Kays ve Kureyş, Yemeniler arasında Gassân, Kinde ve Lahmiler anılabilir. Kollar arasında onların sosyal hayatlarına hareketlilik kazandıran rekabetler sürüp gidiyordu. Bu rekabet Hz. Muhammed zamanında Medineli Yemenilerle Mekkeli Nizâriler arasında yapılan ilk savaşa kadar devam etmiştir.

Güney Arabistan, daha önceleri gelişmiş ve üstün bir medeniyete sahip olmuştur. Sözkonusu medeniyet birbiri ardına Mine krallığı tarafından işgal edilmiştir. (İ.Ö. IX yy.). Burada, yani Güney Arabistan'da, Hindistan'a mahalli ürünlerin yüksek fiyatlarla ihraç edilmesiyle zenginleşen Saba Krallığı ile İ.Ö. II. yüzyılda Himyer Krallıkları yaşamıştır. Buradaki medeniyet, IV. yüzyılın sonlarına doğru gerileyerek çökmeye başlamış ve nihayet Habeşistanlılar tarafından tamamen istilâ edilmiştir. Büyük ya da küçük koyun sürülerine sahip ve bunların ço-

banlığını yapan göçebe Bedeviler, yerleşik kabileler vasıtasıyla korunuyorlardı. Böylece yerleşik kabileler, hiçbir zaman teşkilâtlanmamış Bedevilerin yaşamalarına yardım ediyorlardı.

Himyerlilerin çöküşlerine rastlayan çağda, Mekke, güçlü ve etkin bir aile olan Kureyşî'ler tarafından teşkilatlandırılarak bir "*Ticarî Cumhuriyet*" halini aldı. Şehre bu özellik, Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında işleyen ticarî trafikten miras kalmış ve burası düzenli kervanların çıkış noktası haline gelmiştir. Kısacası Arap Yarımadası'nın dışında Suriye'ye kadar uzanan stepler içinde kuzeye göç eden arap kabileleri, burada pek çok devlet örgütlemişlerdir: Nabatîler Krallığı (Başkenti: Petra), Lahmi Krallığı (328-622, Başkenti: Hîre) ve çok daha sonraları Suriye-Filistin sınırının korunmasında Roma İmparatorluğu ile anlaşmış olan Gassâniler (IV. yüzyılda). Bölgenin farklı yerlerinde örgütlenmiş bulunan siyasal iktidarların egemenlikleri arasındaki anlaşmazlıklar, bir süre için Kinde Krallığı'nın doğuşunu hazırlamıştır. Az bir zaman yaşamasına rağmen Kinde Krallığı, kendini izleyen yüzyılda siyasal merkezileşmeye doğru kuvvetli bir etkide bulunarak denebilir ki, siyasal merkezileşmeye damgasını vurmuştur.

Eğer Lahmîler ve Gassâniler Hıristiyanlığı benimsemiş olsalardı, Yarımada'nın arapları, "*az gelişmiş çok tanrılı dinlerini*" muhafaza edebilirlerdi. Kuzey ve Güney Arabistan'ın az bilinen inançları, birbirinden ayrılmakta ve ortak çizgilerde ise bir bütünlük görülebilmektedir. Sözü edilen inançlarda bir noktaya kadar kişiselleşmiş kabilevî ve mahallî tanrılar mevcutu. Ayrıca kayadan yapılmış putlarda gökteki yıldızların özelliklerinin saklı olduğu sanılıyordu. Hemen hemen bütün Arabistanda herke-

sin saygı gösterdiği belli başlı putlar vardı: Uzzâ (Sabah Yıldızı-Venüs) bunlardan en önemli örnektir. Mekkeliler bunlardan başka mutluluk tanrıçası, Menât ve gök tanrıçası Allât'a saygı gösteriyorlardı. Bütün bunların üstünde ise Allah duruyordu. VII. yüzyılda Mekke'deki Kâbe, kendini "Tanrı Tapınağı" olarak kabul ettirmişti. Fakat, IV. yüzyılda Suriye steplerinin yarı-göçebeleri nezdinde Allah, diğer tanrıların çok uzağında, sonunda bulunuyordu. Bunların ibadetleri, dolaşma şeklinde idi. Kutsal bilinen nesnelerin ve kayaların etraflarında dolaşarak ibadetlerini icra ediyorlardı. ("Siyah Taş" -Hacerü'l-Esved- ve Hz. İbrahim makamı İslâm'dan önce haccın ünlü merkezi olarak vardı). Göçebeler ayinlerini yaparlarken koruyucu putlarını da yanlarında taşıyorlardı. Kutsal yasaklamalar şu idollara(*) çok ilgi gösteriyorlardı: Ne hayvanın öldürülebildiği ne de ağacın kesilebildiği kutsal bölge, her kurbandan önce dürüst hareket etmeye yönelik öğütler. "Cin"lerle ilgili bilimi bilen kahinlere çoğu kez başvuruluyordu. Kahinler kafiyelenmiş nesir ve efsanevî değeri haiz hareket formülleri ile cevap veriyorlardı.

Ahlâk hayatına gelince uygulama alanındaki durum pek bilinmemekteydi. Önemli işleri başaranlar saygı görüyorlardı. Eski araplar, müttefiklerini tiyatroya yaraşır bir yiğitlikle en üstün görüyorlardı. Erkekler içki kullanıyor, kendinden geçiyorlardı. İslâm düşüncesi ve müslümanlar, bu dönemi bütün boyutlarıyla "*Cahiliye*" olarak isimlendirmişler ve İslâm öncesi döneme de "*Cahiliye Dönemi*" demişlerdir. Bu dönemde sadece kan davası bile korkunç boyutlara ulaşıyordu.

(*) İdol: Tapınılan ve kutsallığı temsil eden heykel, şekil gibi nesneler. (ç.n.)

Çeşitli dış etkiler, VII. yüzyıldan önce Arap Yarımadası'na nüfuz etmişti. Yahudiler ve Hıristiyanlar yarımadanın çeşitli yerlerine yerleşmişlerdi. Bunların yerleştikleri yerler Hayber, Yesrib ve Necrân'dı. Hıristiyanlar Necrân'a, Yahudiler de Hayber ve Yesrib'e yerleşmiş bulunuyorlardı. Mekke'nin *çevresinde, sadece Yahudiler örgütlenmiş bir topluluk* meydana getiriyorlardı. Hıristiyanlar ise dağınıktılar ve aralarında bir hiyerarşi yoktu. Mekke'de çok az sayıda Hıristiyan vardı ve bunların hemen hemen hepsi Habeşistanlı köleler ve zanaatkârlardı. Bununla birlikte ara sıra Hire'den Hıristiyan tacirler geçiyorlardı ve belki de bu tüccarlar kendi dinlerini oralarda tebliğ ediyorlardı. Yabancı görünmelerine rağmen bu Hıristiyan ve Yahudiler Mekke'nin değişik unsurlardan oluşmuş toplumuna karışmışlardı. Acaba bu topluluklar burada Hz. Muhammed'in *"Tek Tanrı"* inancına dayalı mesajını kabul edecek bir ruhu (ortamı) hazırlayabilmişler midir? Bu durum Kur'ân'da *HANİF* kavramı ile anılarak ispatlanmışa benzemektedir. Önemli kişi anlamına gelen Hanîf, yabancı herhangi bir topluluğa ait olmaksızın ortak bir İlaha inanmak için geleneksel dini inançlardan kurtulmaya eriştirmiştir.

2. Hicret'ten Önce Hz. Muhammed -Dini tebliğ etmeden önceki (Peygamberlikten önceki) Hz. Muhammed'in kişiliği çok iyi bilinmiyor.(*) Kur'ân, verdiği bilgilerin anekdot özelliği sebebiyle ve bunun yalnızca nisbî tarihsel bir değeri bulunduğundan peygamberlerin biyografileri konusunda hiçbir bilgi sunmamaktadır. Hicret'ten önceki hayatının bütün boyutları ile tesbit edilmesi belki de çok zor-

(*) Yazarın burada yanıldığı söylenebilir. Zira İslâm kaynaklarında Hz. Muhammed'in Peygamberlikten önceki biyografisi hakkında yeteri kadar bilgi vardır. (ç.n.)

dur. Sadece "Hicret" olayı İslâm tarihinde iyice kökleşmiş olup bu olay müslümanların oybirliğiyle yaptıkları bir anlaşmanın nesnesi olmuştur. Hicret, İslâm takviminin (çağının) başlangıcına bir nokta koymuştur. Kur'an'ın bir ayetinin yorumlanmasına dayalı olan bir hadise göre, Hz. Muhammed dini tebliğ etmeye başladığı, daha doğrusu kendisine vahiy indirildiği zaman kırk yaşında bulunuyordu.

Sire'ye (Peygamberin hayatı) göre sevgili anne ve babasını yitiren Hz. Muhammed, dedesi Abdü'l-Muttalib ve ondan sonra da amcası Ebu Talib tarafından yetiştirildi. Önemli Kureyş kabilesine mensup olmasına rağmen yirmi yaşına kadar oldukça fakirdi. Sonra zengin bir dul kadın olan Hatice'nin hizmetine girdi ve bir zaman sonra da onunla evlendi. Eşi Hatice hayattayken başka bir kadınla evlenmedi. Fakat, onun ölümünden (Hicretten biraz önce öldü) sonra birkaç kadınla evlendi ve aynı anda çok sayıda kadını nikahında tutuyordu. Evliliğinin başlarında kervancılık ve ticaretle uğraştı. Amcası ile Suriye'ye yaptığı seyahatlerde Hıristiyan papazlara raslamasına kadar ticaretle uğraşması devam etti. Hıristiyan keşişlere raslaması işi, şüpheli (irrasyonel) geleneklere dayanmaktadır. Hatta bu konuda bazı Hıristiyanlar, bu raslama olayında Hz. Muhammed'e keşişlerce dinin kendisine verildiğini ileri sürmüşlürdir. Oysaki bu görüşün hiçbir inandırıcılığı yoktur. Zira Hz. Muhammed asla Hıristiyan olmamıştır. Onun eğiliminin tüm ayrıntıları en ince noktalarına kadar bilinmektedir.

Ramazan ayında bir akşam melek Cebrail O'na "*Oku*" emrini ihtiva eden ilk vahyi getirdi. Böylece Allah O'nu elçi olarak seçiyor ve O'na Cebrail vasıtasıyla insanlara tebliğ etmekle görevli bulunduğu vahiyleri gönderiyordu. Peyderpey inen ayetler da-

ha sonra birleştirilip gruplandırılarak Kur'ân meydana getirildi. Böylece Allah'ın sözlerinin toplandığı kutsal kitap Kur'ân "Peygambere vahyedilmiş ve ona dikte ettirilmiş metinlerin toplandığı" (L. Masigonan) kutsal bir eserdir.

Kendisine verilen görevi konusunda önce bir tereddüt geçiren Hz. Muhammed, hanımı Hatice tarafından desteklendi ve kendisine ulaşan vahiyleri-çağrıları Mekkelilere ulaştırmaya başladı.. Cebrail O'nunla konuştuğu, O'na bir mesaj getirdiği zaman kendinden geçer bir duruma geliyor ve bu durumda O'nda fizyolojik ve psikolojik çeşitli hallere raslanıyordu. Bazen ilhamla birlikte sertliğini duyduğu da gözlenmiştir.(*) Bu olgular akıl ile izah edilemez. Akla uygun kanıtlarla, ne desteklenmiş ne de reddedilmiştir. Hz. Muhammed, ilk yıllarda dine girenlerin ancak birkaç kişi olmaları nedeniyle üzülmüştü. Hanımından sonra kuzeni, Ebu Talib'in oğlu, Ali

(*) Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili kaynaklar, O'nda vahiy alırken birtakım değişmelerin gözlendiği üzerinde duruyorlar. Yazarın burada vurgulamak istediği vahiy alırken Peygamberde gözlenen ruhî ve bünyevî değişikliklerdir. Şu alıntı konuya açıklık kazandıracaktır:

"Vahiy esnasında Peygamber, beşerî duygularından geçer, kendinden habersiz hale gelir, melekle temas eder, meleğin sözlerini dinler. Meleğin sözleri, onun hafızasına, hiç unutulmayacak biçimde nakşedilir. Bazan da melek insan şekline bürünerek Peygambere gelir, Allah'ın emirlerini okur. Melekle temas, insan bünyesinde büyük sarsıntılar meydana getirir. Peygamberimiz vahiy esnasında kendinden geçer, yüzü sararır, soğuk kış gününde bile yüzünde ter taneleri belirirdi. Etrafında bulunanlar dahi, vahyin ağırlığını hisseder, o esnada ellerini dahi kaldıracak güçleri kalmazdı. Orada arı uğultusuna benzer bir ses duyulurdu." Doç. Dr. (Prof.) Süleyman Ateş; KUR'ÂN-I KERÎM ve YÜCE MEÂLİ, Kılıç Kitabevi, Ankara.- 1977, Sh. IX. Ayrıca bakınız: Prof. Dr. Muhammad Hamidullah; İSLÂM PEYGAMBERİ, Hayatı ve Eseri - I. Tercüme: M. Said Mutlu, İrfan Yayınları, İstanbul - 1972, Sh. 66. (ç.n.)

İslâm'a girmiştir. Bundan sonra da azadlı kölesi Zeyd, O'nun dinine girdi. Mekke'nin en nüfuzlu iki kişisi olan Ebu Bekir ve Ömer, ona katıldıktan sonra en samimi ve candan dostu oldular. Ömer, eli sert, doğru mizaçlı biri idi. Her ikisi daha sonra İslâm toplumunu yöneteceklerdir. Dost ve akrabalarının dışında Hz. Muhammed küçük gruplara mesajını dinletmeyi başardı. Bu arada Mekkeli en büyük ailelerin üyeleri ona düşman olmakta gecikmediler.

Peygamberliğe yönelik şahsiyeti önceden tahmin ediliyordu. Gerçekten de O, toplumun içinde sayılan ve güvenilen bir kişi idi. Hayatı boyunca tek Allah düşüncesini ve inancını savunmuştu. Bir son peygamberin geleceğinden de haberdardı. Onun çağdaşları dinsel konularla ilgilenmezlerken O, bu hayatın amacının zenginleşmek olmadığını ve fakat hayatın amacının Allah'a boyun eğmek ve emirlerine itaat etmek olduğunu söylüyordu ki, bütün bunların özünü ibadet yapmak ve sadaka vermek teşkil etmektedir. Peygamberin insanlığa getirdiği mesaj, putperest Araplar arasında alışılmamış şeydi. Ama yine de onları ilahî vahye çağırdığı görülür. Bu arada vahiy konusunda bilgi sahibi olan doğulu Hıristiyanları da İslâm'a çağırmıştır.

Peygamberin tasvirinde Kur'ân ile Suriye Kilisesi vaazı Efrem'in anlattıkları arasındaki dış benzerliklere dikkat çekilmiştir. Bu teoriyi ileri süren Ton Andrea, bilgiççe bir Hıristiyan vaazı ile sonuca varmak istiyordu. Fakat onun teorisini destekleyen hiçbir delil bulunmadığından kanıtsız bir hipotez durumundadır. Kur'ân'ın ilk sûreleri onu yüreklendirmekte ise de, bu, hipotezin güçlü ve inandırıcı olması için hiçbir zaman yeterli değildir. Ayrıca Hz. Muhammed ilerideki hayatında Hıristiyanlardan tamamen ayrılacaktır. Sadece ruhun ölümsüzlüğü

kavramı ile bu hipotez doğrulanamaz. Önemli olan hayatın ilham gücüdür.

İlk senelerde Mekke'de inmiş olan sûreler kısalık, imgelere sahip bulunma, kimi kez şiirsel, kimi kez kitabevî, sık sık yemin ve yalvarmalarla dolu içerikleri ile diğerlerinden ayrılmakta ve ilk anda dış şekilleriyle putperest kahinleri hatırlatmaktadır. Hz. Muhammed, kendini her yerde bir parça şiddetle savunuyordu. En coşkulu ve hareketli ayetlerde insanlar düşünmeğe davet ediliyorlar ve yer yer geçmiş peygamberlerin tarihinden, Allahın elçilerini dinlemek istemeyen topluluklara verilen cezalardan bahsedilerek insanlar uyarılıyorlardı.

Mekkeliler ile Peygamber arasındaki ilişkiler pek iyi yürümemiştir. Önceleri O'na pek bir şey denmiyordu. Ne zaman ki tek Tanrı inancını açıktan yaymağa, ve onların putlarına karşı savaşa başladı, ondan sonra durum değişti. O eskilerin dinleri ile bütün sosyal düzeni temelinden ve toptan sarsıyordu. Büyük aileler O'nun gücünden korkmağa başladılar. İlahî bir mesaj taşıyan normal bir insan bile O'nun insanlara tebliğ etmekte olduğu mesajlar karşısında sarsılmakta olduğunu görüyordu. Sürekli devam eden bir dâvâ lideri olan Peygamberin arkadaşlarının bir bölümü, inançları nedeniyle, Habeşistan'a göç etmek zorunda kaldılar. İmansızlara karşı mücadeleleri sürerken eski peygamberlerle ilgili örnekleri çağrışım yaptırıyordu.

Ama az sonra Hz. Peygamber, baba şehrinde faaliyetinin bir anlam ifade etmediğini anlayınca komşu Arap kabileleriyle ilişkiye girdi. Sonunda Yesrib'de bulunanlarla ilişki kurarak Yesribli'lerin kabul etmeleri üzerine onlarla bir akit yaptı. Yesibli'ler Puta tapmaktan vazgeçmeye, Peygamber'e itaat etmeğe söz verdiler. Bu antlaşmaya *Akabe*

Biatı deniyor. Yesrib'de taraftarlarının bulunmalarından emin olan Peygamber önce müslümanları buraya gönderdi. Sonra da gizlice Ebu Bekir ile birlikte doğduğu, büyüdüğü ve İslâm'ı ilk tebliğ etmeğe başladığı Mekke şehrini 12 Rebiülevvel (24 Eylül) 622'de terk etti. Bu olay tarihe "Hicret" olarak geçmiştir.

3. Hicretten Sonra Hz. Muhammed -Yesrib, Hz. Peygamberin buraya gelip yerleşmelerinden sonra Medine (Madinatü'n-Nebi - Peygamber Şehri) olarak adlandırılacaktır. Hz. Muhammed burada teokratik bir lider gibi görünmektedir.(*) Eski kabile örgütlenmesinin yerine Müminler Topluluğu (Ümmet-Umma) ön plana çıktı. Ümmet, dinsel bir temel üzerinde kurulmuş ve iki gruptan meydana getirilmiştir: Mekkeliler (Muhacîrun) ve Medineliler (Ensâr). İlk zamanlarda Ümmet içine Yahudilerin de dahil edildikleri görülüyor. Peygamberin Yahudileri kazanma çabaları vardı. O'nun müslümanlara tebliğ ettiği din, Yahudilerin dini ile bazı benzerliklere sahipti. Ayrıca müslümanlar namazda Kudüs'e doğru yöneliyorlardı. Ama Medine Yahudileri, Peygamberi hor görme ve istihza ile karşı koymada gecikmediler. Peygamber bu durumun karşısında Yahudilerle ilişiği kopardı ve Allahın dinini mozaik tanrının karşısına çıkardı. Mekke'deki kutsal tapınak Kâbe, müslümanların namaz kılarken yöneldikleri yer *KIBLE* oldu. Hz. Muhammed yeni dini sıkı bir şekilde Hz. İbrahim'in dinine bağlıyordu.

(*) Yazarın Peygamberi Medinede "teokratik bir lider" gibi görmesi tartışılabilir bir konudur. Bu genellikle "teokrasi" kavramına atfedilecek anlam ile ilgilidir. Burada siyasî faaliyetlerde bulunmaklığı nedeniyle böyle bir tavsif yapılmakta olduğunu sanıyoruz. Yoksa kendini "téo" ilan edip toplumu idare etmesi sözkonusu değildir. (ç.n.)

Yahudilerin mozaik inançları da buraya dayanmaktaydı. Oysaki Hz. Muhammed ne Yahudi, ne de Hıristiyandı. "*Kutsal Kitaplara*" karşı bağımsızlığını ilân etmekteydi. İslâm inancına göre İslâm dini bu dinleri de içermekteydi. Kur'ân bu kutsal kitapların tahrif edildiğini ve eksik olduğunu belirtiyordu.

Topluluğun (Ümmet) maddî hayatını da güven altına almak gerekiyordu. Hz. Muhammed, Suriye'den gelerek Mekke'ye doğru giden bir kervana baskın düzenlemek için birkaç kişiyi, çarpışmaların yasaklandığı Recep ayı'nda görevlendirmekte tereddüt etmedi.(*) Aslında Mekke'liler de bir grup Medineli ile karşılaşmayı istiyorlardı. Medine ile Mekkeliler arasındaki çarpışmaların ilki Hicret'in 2. yılında Bedir'de gerçekleşti. Müslümanlar müşrik ak-

(*) Bedir savaşından önce Hz. Peygamberin teşkil ettiği müfrezeler Mekkeli kervanlara çeşitli saldırılar düzenlemişlerdir. Baskınların "Müslümanların maddî durumlarını güven altına almak" için yapıldığını iddia etmek sağlıklı bir tesbit olmaz. Unutulmamalı ki o dönemde Mekkeliler ekonomik ve ticarî hayata hakim idiler. Medineliler teşekkül eden yeni şehir devletini ve müslümanları yok etmek istiyorlardı. Bu durum karşısında Hz. Peygamber'in çeşitli tedbirler alması pek tabii bir durumdur. "Müslümanlar sadece, kendileri ile harp halinde oldukları Mekkelilerin kervanlarına hücum etmişler, memleketin müslüman olmayan diğer bütün ahalisi bu hücumlardan masun kalmıştır. O halde, burada bahis mevzuu olan basit bir eşkiya yağmacılığı değil, muhariplik hukukuydu" (Prof. Dr. Muhammad Hamidullah; *İslâm Peygamberi*, Cilt: I, Sh. 155.) "Kureyşlilere ait kervanlara yapılan hücumlar basit bir çapulculuk olarak mülahaza edilmemesi icap eder. Çünkü ne Kureyşliler masum ve ne de hücum edenler sırf bu iş için teşkil edilmiş bir çete idiler. Sadece, iki Şehir-Devleti arasında mevcut bir harp mevzuubahisti; bir harp durumu ise muhârip tarafların birbirlerine gerek can ve gerek mal ve gerekse düşmanın diğer menfaatlarına karşı zarar verme hakkını verir." (Prof. Dr. Muhammad Hamidullah; HAZRETİ PEYGAMBERİN SAVAŞLARI, Çeviren: Prof. Dr. Salih Tuğ, 3. baskı, Yağmur Yayınevi, İst. - 1981, sh. 65.) (ç.n.)

rabalarını bu savaşta bozguna uğratarak 48 kişiyi de esir aldılar. Görünürde anlamsız gibi olan bu karşılaşma sonuçları itibarıyle oldukça önemlidir; Kur'ânda, Allah, Peygamberi için bu günü "kesin gün" şeklinde bildirmiştir. Bedir Savaşındaki yenilgileri nedeniyle küçük düşen Mekkeliler, ertesi sene üç bin kişilik kalabalık bir ordu ile Medine'ye doğru yola çıktılar. Hz. Muhammed ve müslümanlar onları şehrin yakınlarında Uhut Dağı'nın eteklerinde bekliyorlardı. Arkadan saldırıya uğrayan müslümanlar paniğe kapıldılar ve Peygamber yaralandı. Amcası Hamza şehid düştü. Bu panik sırasında müslümanlar Medine'ye geri çekilmeyi başardılar. Bu yarım başarının memnuniyetsizliğini duyan Kureyşliler, Hicretin 5. yılında Medine'ye karşı bir sefer daha düzenlediler. Hz. Muhammed bir İranlı'nın (Salman-i Farisî) önerileri üzerine şehrin etrafında geniş bir hendek kazdırdı. Hendekler nedeniyle şehre giremiyen Mekkeliler savaş alanından geriye çekilmek zorunda kaldılar. Medine "hendek"lerle savunulduğundan bu savaşa *Hendek Savaşı* denmiştir.

Bu olaylar süresince Hz. Muhammed'in gücü ve etkinliği yavaş yavaş büyüyordu. Bu arada kendisini ve müslüman topluluğu rahatsız eden Medine'deki Yahudi topluluğunu etkisiz hale getirmek için artan gücünden yararlanmasını bildi. Bedir Savaşından sonra, Beni Kaynuka Yahudileri, malları ellerinden alınarak Suriye'ye sürüldüler. Uhud Savaşı'ndan sonra da Beni Nadir Yahudileri Hayber'den çekip gitmek zorunda kaldılar. Nihayet Hendek Savaşı'ndan sonra ise Yahudilerin sonuncuları olan Beni Kurayza Yahudileri, Medine İslâm Devleti'ne bağlılıklarında kusur ettikleri için örnek cezaya çarptırıldılar; erkekleri kılıçtan geçirildi, kadınları

ve çocukları köle olarak alındılar. Hz. Muhammed Medine'de bir yönetici olarak bulunduğundan beri Mekke'ye hemen geri dönmeyi düşünmüyordu. Ama eninde sonunda Mekke'yi ele geçirecekti. Bütün stratejisini buna göre ayarlamaktaydı. 628 yılının Mart Ayın'da Mekke'de hac yapmak için birkaç taraftarı ile Medine'den yola çıktı. Kureyş'in engellemesi üzerine Hudeybiye'de kamp kuran Peygamber, Mekkelilerle on sene süreli antlaşma yapmayı başardı. Bu Mütareke şu şartları içermekteydi:

- Hz. Muhammed bu sene Mekke'ye giremeyecek, ama gelecek sene kendisine üç gün süre ile izin verilecekti.
- Hz. Muhammed ve taraftarları bu üç gün içerisinde haclarını yapacaklardı.

Böylece Mekkeliler eşit şartlar altında Medine ile yani Hz. Muhammed ile antlaşma yapmayı kabul ediyorlardı. Mekkeliler antlaşma metninin başına "Allahın Resülû" ibaresinin konulmasına karşı çıkmış ve sadece "Abdullah'ın oğlu Muhammed" şeklinde yazılmasını kabul etmişlerdi.

Hz. Muhammed'in otoritesi devamlı büyümekteydi; Bedevî kabileleri onu benimsiyor ve ona katılıyorlardı. Bu arada Kureyş'in önemli simalarından Halid bin Velid de din değiştirerek müslümanlara katıldı. Ocak 630 yılında, antlaşmanın ihlal edilmesi üzerine Hz. Muhammed Mekke üzerine yürümeye karar verdi. Mekke'de savaş olmadı; Kureyşin başkanları boyun eğmeyi kabul ettiler. Peygamber kan dökmeden şehre girdi ve Mekke'yi feth etti. Silâhlı olarak Kâbeye gelerek "Allahü Ekber" tekbirleriyle burayı ziyaret etti. Burada bulunan bütün putları kırıp dökerek Kabe'yi onlardan temizledi. Hemen burada yaptığı konuşmasında, yeni bir dönemin başladığını müslümanlara duyurdu. Eski

adetlerin kalktığını "üstünlüğün yalnız takvada" olduğunu herkese ilân etti.

Hz. Muhammed yavaş yavaş Arabistan'ın büyük bir bölümü üzerinde nüfuzunu yaymayı başardı. Bu noktada örgütlenme yolunda bulunuyordu ve Necran Hıristiyanlarının bağlılıklarını da kazandı. Necranlı Hıristiyanlar geleneklerine göre dinlerinde ve mallarında serbest olacaklar ve buna karşılık bir vergi vereceklerdi. Suriye'ye karşı bir sefer düzenlendiğine göre Bizans İmparatoru Heraklius'un projelerinden kaygı duyduğu anlaşılmaktadır. Suriye'ye sefer düzenleme teşebbüsü ancak birkaç mil uzağa kadar gidebildi. Başarısızlığa rağmen bu teşebbüs büyük zaferlerin başlangıcı oldu. Böylece İslâm'ın geleceğini belirleyecek olan genişleme olgusunun ispatlanması başlıyordu. Nihayet 632 yılında Hz. Muhammed, Mekke'de haccını yaptı; bu O'nun *Veda Haccı* oldu. Birkaç ay sonra Medine'de ateşli bir hastalığa yakalandı ve bu hastalık O'nu 13 Reb-'ü'l-Evvel (8 Haziran)'de dünyadan alıp götürdü.

Medine'deki ikametgâhında kendisine inen bir dizi sûre, sıkıntılı anların mahsülüdür. Burada inen ayetler sosyal ve dinsel kural koyucunun eseri olup bunlar İslâm toplumunu örgütlemeye yönelik gelecekle ilgili emirleri ve öğütleri kapsamaktadır. Çok açık bir şekilde, genellikle bu kurallar (sosyal ve dinsel kurallar) topluluğun gelecekteki genişlemesini öngörmeksizin çağın hayatına doğrudan doğruya uygun geliyordu. İslâm'ın dinsel ve ahlâkî ideal yapısı Hz. Muhammed'e inen ayetlere dayanmaktadır. Ayetler, tarihsel güncelliği yansıtmaktadırlar. Savaşlar, müslümanların düşmanlarına, putperestlere, Yahudilere, Hıristiyanlara ve münafıklara karşı yaptıkları savunmalardır.

Eğer Kur'ân sûreleri, Hz. Muhammed'in vaazla-

rının ve hayatının farklı dönemlerine bağlanmış şeklinde görülürse o zaman sûreler sadece "vahiy" lerden meydana gelmiş olmazlar. Oysaki İslâm'ın temel ruhu *VAHİY* olgusunda saklıdır. İslâm, "Peygamberin taklit edilmesinden önce Kur'ân'ın kabûl edilmesidir." (L. Massignon). Gerçekten de Hz. Muhammed, müslümanlar için bütün hayatı yönlendiren bir kişidir. Peygamberin mucizesi Kur'ândır. Daha sonraki yıllarda, velilerin keramet göstermelerine büyük önem verilmiştir. Hicaz lisanı ile yazılmış bulunan Kur'ân (komşu lehçelerden ödünç alınmış birkaç kelime karışmıştır) Araplar için taklid olunamaz açık bir mesajı oluşturmaktadır. Kur'ân çeşitli adlarla takdim olunmaktadır. Kur'ânın ve medeniyet dilinin Arapça olması, onun bir ırk ve kavim dili olarak yükseltilmesini gerektirmez. Böyle bir teşebbüs yasaklanmaktadır. Arapça bütün müslümanlara bir ilham kaynağı olmaktadır. Dilin yapısının ritmik olması kolay ezberlenebilme özelliğini kendinde toplamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILA KADAR İSLÂM DÜNYASI

1. İlk Dört Halife -Hz. Muhammed'in kendisine kesinlikle bir halef bırakmadan bu dünyadan gitmesi siyasal bir krizin çıkmasına sebep oldu. Amcasının oğlu ve damadı Ali'nin çok zayıf olduğu ortaya çıkarken, Peygamber'in halefliği yaşlı arkadaşı Ebu Bekir'e geçti. Hz. Muhammed'in ölümünden önce Ebu Bekir'i namaz kıldırması için öne geçirmiş olması onun ilk halife olmasında etken oldu. Ebu Bekir ölümünden önce Ömer'i (634) halife olarak seçti. On yıl İslâm toplumunu yöneten Ömer, kendisinden sonra halifeliğe gelecek kişiyi seçme görevini, atadığı altı kişilik bir heyete bıraktı. Bu heyet Ali'yi değil ama Peygamberin bir diğer damadı olan Emevi kolundan gelen Osman'ı bu makama seçti. Osman'ın 656'da öldürülmesi yeni bir krize kapı açmış oldu ve bu olayın sonuçları İslâm toplumu için fevkalade önemli sonuçlara yolaçtı. Osman'ın öldürülmesinden sonra Ali halife seçildi. Ama onun halifeliği içlerinde en güçlünün Osman'ın amcasının oğlu ve Suriye Valisi olan Muaviye'nin olduğu hasımları tarafından kabul edilmedi. Bu durumda Hz. Muhammed'in ailesi kendi içinde *Haşimiler ve Emeviler* olmak üzere iki ayrı hasım kola ayrılarak çatışma durumundaydılar.

Hz. Ali, Hz. Ayşe ve müttefik durumunda bulunan Talha ve Zübeyr'i yenmeyi başardı. Peygamberin genç hanımı Ayşe Cemel Savaşında tutsak

edildi ve Medine'ye gönderildi. Ama silâhlı Muaviye az zamanda Ali'ye üstün gelerek onu zaferden yoksun bıraktı. Hz. Ali ve Muaviye taraftarları 658'de Sıffîn'de bir savaşa giriştiler. Hz. Ali, Haricîlerin ayrılmaları nedeniyle bir hakeme başvurmayı kabul etti. Sonra, Muaviye tarafından aldatılmaya çalışılırken hakemlerden vazgeçti. Hz. Ali'ye bağlı olanlar onun halifelikten indirilmesini hiçbir zaman kabul etmediler. "Şiiler" olarak siyasal tarihe geçen Ali taraftarları ile Haricîler arasında mücadeleler devam etti. 661'de Hariciler tarafından Kûfe'de şehid edilen Hz. Ali İslâm'ın şehidi oldu.

"Doğru yol içinde İslâm toplumunu yöneten" (Raşidûn) ilk dört halifenin yönetimleri altında İslâm görkemli bir genişleme gösterdi. Bu halifeler zamanında türeyen bazı yalancı peygamberler gerekli cezaya çarptırıldılar. Arap Yarımadası'nda siyasal birliği sağlayan müslümanlar bunun yanında çeşitli fetihlere giriştiler. Fetihler konusunda Hz. Muhammed ümmetine gerekli görevleri ve işaretleri vermişti; Müslümanlar için inançlarını yaymaları, güvenlikleri için gazalar yapmaları amaçlanmıştı. Hz. Ömer'in yönetimi altında şu zaferler gerçekleştirildi: Suriye'nin fethi, 636'da Yarmuk zaferi, Mezopotamya ve İran'ın işgal edilmesi ve Nehavend zaferi (642). Suriye Ordusu Başkomutanı Amr ibnîül-As'ın Libya ve Mısır zaferleri (642). Ömer'in ölümünden sonra, Ege Denizi Adaları'na, Anadolu'ya, Kuzey Afrika'ya seferler düzenlendi. Ermenistan işgal edildi. Fakat hareketlerde bir yavaşlama görüldü. Bu durum Arapların büyük ilgisini çeken ele geçen ganimetlerin azalmasına sebep oldu.

2. Emevi İmparatorluğu -İlk dört halifeden sonra İslâm toplumunun yönetimini ele alan Mua-

viye, başkenti Medine'den Şam'a taşıdı. Ölümünden önce kendi yerine geçmesi için oğlu Yezid'i ataması ile *halifelik* kurumuna, babadan oğula bir miras olarak geçmeyi soktu. Böylece Peygamberin geleneği ve ilk halifelerdeki uygulamalar ile oluşan örfü bozmuş oluyordu. Suriye'deki Emevi Oligarşisi, ciddi bir yönetim yapısı ile İslâm İmparatorluğu'nu zenginleştirdi. Ülkede medeniyetin geleneklerini yerleştirdi. Şehirleşmeyi ve sosyal hayatı geliştirdi; bu durum İslâm mimarisinin öncüsü oldu. Bu meyanda Şam'ın, Medine'nin ve Filistin'in anıtsal camileri anılabilir. Suriye yönetimi fethedilen merkezlere önem verdi; buradaki yerli unsurlarla Arap hakimiyetini bütünleştirdi. Sözü edilen unsurlardan, devletin örgütlenmesinde yararlanıldı. Suriye'deki yerliler, daha doğrusu müslüman olmayan unsurlar en hızlı şekilde Arapça öğreniyorlardı. Bu dil daha sonra onların resmi dili oldu. Bunu takiben müslüman oldular. İslâm dini onlara, bir diğer taraftan, sosyal avantajlar sağlıyordu; Suriye'liler İslâm'a girerlerken doğu kilisesinin rakip mezhepleri tarafından kendilerine kazandırılmış Hıristiyanlıktan hızla uzaklaşmağa başladılar. İlâhiyatla ilgili tartışmalar ve hukukî bilimlerin ortaya çıkması bir fikrî hareketin gelişmesini kolaylaştırdı. Böylece "en yüksek zirvesine Abbasi'ler zamanında ulaşmış bulunan klasik İslâm medeniyeti" (J. Sauvaget) teşekkül etti.

İslâm İmparatorluğu, Emevilerin idaresinde en büyük gelişmesini gösterdi. Batıda, Libya'nın bulunduğu bölgenin ele geçirilmesi, Mağrib bölgesinin düzenli bir şekilde fethi, Tunus'un kuruluşu (670), Berberilerin tepkileri (683), nihayet Kuzey Afrika'nın kesin bir şekilde bağlılığı (697-707). General Vali Berberi Musa bin Nusayr ile Tarık bin Ziyad'ın

İspanya'yı fethetmeleri (712), sonra Poitiers'deki(*) savaşta Fransa'nın işgal edilmesi (732). Bütün bunlar Emevi yönetiminin Batıda gösterdiği başarılardır. Doğuda ise; İranlılara boyun eğdirme, Afganistan'ın fethi (651) ve Okyanus Ötesi'nin işgal edilmesi (674), sonra Çin Türkistan'ın ele geçirilmesi, Sind, Pencab ve Oude'nin içlerine nüfuz edilmesi (711) gibi başarılar ilk anda dikkat çekenlerdir. Böylece İslâm Çin'den Atlas Okyanusu'na kadar yayılıyordu. Bundan sonraki yıllarda İslâm İmparatorluğu yeni bölgeleri topraklarına katacak ve fakat daha sonra hiçbir zaman bu büyüklüğe ulaşamayacaktır.

Emevi yönetimi bu başarıları gösterirken Medine çevrelerinin düşmanlığı ile de karşılaşıyordu. Medine çevreleri, Emevi yönetimini Peygamberin geleneklerini bırakmak ve geçici maddî işler kaygısıyla ölçüsüz şekilde hareket etmekle suçluyorlardı. Bilhassa Şiilerin gittikçe artan muhalefetine karşı Emeviler, karşı eyleme sahip bulunuyorlardı. Emeviler halifelik hakkının, Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin olduğunu savunmaktan vazgeçmişlerdi. Emevi egemenliği, zorla elegeçirilmiş bir iktidar gibi görünüyordu. Emevilerin ilk halifelerinden Yezid, Abdü'l-Malik, el-Velid muhaliflerin başkaldırmaları karşısında oldukça güçlü idiler. Yezid, Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in isyanını bastırdı. Hz. Hüseyin (10 Eylül 680'de) Kerbelâ mücadelesinde ölürken, Şiiler buna şehid olarak çok büyük değer verdiler. Bundan böyle Sünnilik ve Şiilik arasındaki uçurum gittikçe şiddetlenerek açıldı.

(*) Fransanın eski taşra bölgelerinden olan Poitou'nun başkenti Poitiers idi. Sözkonusu edilen savaş, burada geçen savaştır. (ç.n.)

Velid zamanında karışıklıklar daha da kötüye gitti. Suriye'de Arap kabileleri arasındaki rekabetler ve Şiilerin karışıklıkları arttı. Emevî egemenliği, Peygamberin amcası Abbas'ın soyundan gelenler tarafından Horasan'da başlatılan karışıklıklar önünde başarısızlığa uğradı. Azad edilmiş İran'lı Ebu Müslim ayaklanmayı yönetti ve Irak'a geçti. 750 Ağustosunda en son Emevi'yi de yenilgiye uğrattı. Böylece Emevi ailesi sessizliğe gömüldü ve ortadan kaldırıldı. Kaçmayı başaran temsilcilerinden birisi İspanya Emevi Hükümdarlığını kuracaktır.

3. Abbasî Halifeliği -Başkent olarak Bağdat'ı seçmiş ve Irak'a yerleşmiş bulunan Abbasî Hanedanı, yönetimde önemli roloynayan halifelerin vezirleriyle İran'lılara dayandı. Vezirlik kurumu, böylece İran'dan Abbasi'lere geçti. Vezirler, Emeviler tarafından onuru zedelenmiş Sünnetin onarılmasına ve maddî ve manevi iktidarların birleştirilmesine çalışacaklardır. İlk etapta, alışık olmaktan uzak olarak Şam halifeleri tarafından başlatılmış törenleri artırdılar. Ve daha çok bunları kitlelerin gözünden sakladılar.

Abbasi yönetiminde, yönetim aracı güçlenmişti. Kuramsal olarak halifenin kalıtım yoluyla geçişi, halifenin çocukları arasında bir veliahdin seçilerek benimsenmesi sağlamlaştırıldı. Fakat entrikalar ve ayaklanmalar iktidarın istikrarının sarsılmaz olmadığını ortaya koyuyordu. Harunü'r-Reşid (786-809) zamanında bilim ve İslâm medeniyeti altın çağını yaşadı. Onun Şarlman ile ilişkileri, efsanesini artırdığı görülüyor. El-Memnun (813-833) zamanında Bağdad yoğun fikrî faaliyetlerin merkezi olmuştur. Fikrî faaliyetlere bir kısım İranlılar ve Arap kökenli kişiler katılıyorlardı. Bu durum Emeviler tarafından hazırlanan kentli medeniyetin tam bir

büyümesiydi. Din bilimlerinin gelişmesi, ilâhiyatla ilgili tartışmaların genişlemesi, nesirin biçim kazanması, şiir temalarının yenilenmesi, Hindistan ve Yunandan alınan dindışı bilimlerin girişi, altın çağını yaşayan medeniyetin özelliklerindendi. Bu bilimsel ve fikrî gelişme, çok aktif bir ekonomik hayatla birlikte bulunuyordu. İpeklilerin, halıların, işli kumaşların üretimi ve ihracatı arttı. (*Tirâz* adı verilen işli kumaşlar sadece Devlet atelyelerinde üretilmekteydi.) Bağdad ve Semerkant'da kumaştan kağıt imalatı, Uzak Doğu ve Batı ile önemli ticarî trafik çok gelişmiş bulunuyordu.

Ama IX. yüzyılın ortalarından sonra içeride ve dışarıda bir gerileme ve çöküş başladı. İçeride üstünlük, para karşılığında iş gören Türk halife koruyucularına ve onların şefleri olan gerçek saray müdürü durumundaki "emirlerin emirine" geçmişti. Ekonomik ilerlemede ansızın sosyal sınıfların temelindeki yoksulluğun doğurduğu bir bozulma başgösterdi. Sınıflardaki yoksulluklar, aşırı Şii mezheplerinin sosyal programını, sürekli karışıklıkları anlatarak baştan çıkardı. 833-877 arasında Bas-Irak (Zenc) köleleri ayaklandılar. Ve Basrayı ele geçirdiler. Sonra 901'den 906'ya kadar Suriye ve Irak "*Karmatiler*" tarafından yıkılıp yakıldı. Aslında Karmatiler İsmaililerdendiler. Sonunda Hamdan Karmat tarafından kışkırtılan köylülerin ve işçilerin ayaklanmaları Bahreyn Devleti'nin kuruluşuna yolaçtı. Ebu Said tarafından yönetilen bu devlet, 913'de Kûfe'yi ele geçirmeyi başardı. Ebu Said'den sonra Ebu Tahir (930) de Mekke'yi yağmaladı ve Bağdad'ın yakınlarına kadar ilerledi.(*)

(*) *Karmatiler*, "kelimenin dar mânasında, bu isim Zenc (Zanj) kölelerinin isyanından sonra, 264'ten (877) itibaren aşağı Mezopotamya'da, esrara ittıla ile intisap edilen bir nevi iştirakiye esa-

Dış sebepler, gitgide uzak taşra bölgeleriyle bağlarını koparan imparatorluğun dağılmasında çok etkili oldu. Taşra vilayetleri Bağdattaki halifeye, sadece kağıt üzerinde bağlı bulunuyorlardı. Batıda 750 yılında Endülüs Emirliği'nin kuruluşu, Mağrib'de merkeze karşı otonom krallıkların ortaya çıkması (761-907), Fas'da, Fakhkh katliamından yalnız sağ kalan İdrîs tarafından kurulan İdrîsîler (788-828), şimdiki Tunus'da (İfrikiye) (800-905) yıllarında Ağlebiler, Bağdad merkezinden uzakta kurulan otonom krallıklardı. Doğuda ise; Horasan'da İranlıların kurdukları krallıklar ortaya çıktı; Tâhiriler (820-873), Caferîler (873-902) sonra Sâmâniler (902-999) yönetimleri kuruldular. Sâmâniler, İran edebiyatının yeniden doğuşunu hazırlamış ve ayrıca ilk müslüman Türk hanedanının gelişmesinde etkili olmuşlardır. Askerî şef ve bilim koruyucusu Gazneli Mahmud (999-1030) Kuzey Hindistan'ın müslümanlaşmasında önemli katkılarda bulundu. Mısır ve Suriye'de devletlere egemen olan Tuluniler Devleti, bir Türk köle tarafından Fustat'da kuruldu. (879-905). Sonra İhşididler (935-969), Seyfü'd-Devle'nin Hamedan krallığı Suriye'ye kadar yayıldı (944-967). (Bu dönemin en büyük bilim adamları Fârâbî ve Mutenebbi'dir.).

sına göre teşekkül eden âsî Arap ve "*nebatî*" topluluklarına verilmekte idi. Bu gizli mezhep sâlikleri, bilhassa kalabalık rençber ve amele kitleleri arasında, faâl surette propaganda yaparak, taraftarlar toplamağa muvaffak olmuşlar. Ahzâ'da Bağdad halifeliğinden müstakil bir devlet kurmuşlar, Horasan, Suriye ve Yemen'de de devamlı hoşnutsuzluk merkezleri meydana getirmişlerdir.

Geniş mânasında ise, *Karamat* tâbirî, IX-XII. asırlar arasında İslâm âlemini sarsan bir musâvatçılık esâsına dayanan geniş bir ictimâî ıslâhât ve adalet hareketini ifade eder." (İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, Cilt: 6. sh. 352, *Karamitler* Maddesi) (ç.n.)

Nihayet Halife, 945'lerde, İran'daki Dailam dağlarında bulunan Şii serüvenci Ahmed Büveyhi'nin etkisine girdi. Ahmed Büveyhi, halifenin Sasani krallarının soyundan gelmesini istiyordu. Bunlara "emirlerin emiri" (Emirü'l-Ümera) ünvanı verildi. 997'de Adud u'd-Devle'nin halefi, Mezopotamya'yı ve İran'ı içine alan bir imparatorluğa egemen olmayı başardı. Haksız bir şekilde eski İran'ın mansıbı olan "Şehin-Şah" lakabını aldı. Sünni halifenin güçsüzlüklerine ve Şii inanışlarına rağmen adaletle yönetti. Selçuklu Türklerin ortaya çıkışlarıyla (1055) da Büveyhi egemenliği ortadan kalkıp gitti.

4. Endülüs Emevî Halifeliği -Bağdat'taki halifelik zayıflıyor iken iki ayrı halifelik karşı karşıya bulunuyorlardı: Biri İspanya'da, diğeri de Mısır'da bulunuyordu. Müslüman İspanya'da, Abbasîlerin iktidarı ele geçirdiklerinde bağımsız eyalet kurulmuştu. İberya topraklarına sığınan Emevî iktidarının son temsilcisi Abdurrahman (Abd ar-Rahman) Berberiler'in ve Suriye'li Arapların da yardımıyla 756 da İspanya'yı ele geçirdi ve adanın büyük bölümüne egemen oldu. 929 yılında emirliği kendi soyundan gelenlere intikal etti. 912-961 yıllarında halifelik makamında kalan III. Abdurrahman tarafından halifelikte önemli değişiklikler yapıldı. X ve XI. yüzyılda Suriye geleneklerinin halen yaşamakta olduğu Endülüs'te, rafine ve ince bir kültürün yaşamakta olduğu bilinmektedir. Bu kültür sadece başarı ile rekabet etmiyor, doğulu girişkenliğiyle de yarışıyordu. Ve kaynağına sadakatla bağlı bulunuyordu. Fakat yine de "Rönesanstan önceki yüzyılların Avrupasını ve düşüncenin gelişmesini kısmen besleyen bu kültürü bilmek gereklidir." (E. Levi Provençal).

Abbasi halifeliğine benzer bir rahatsızlıkla Endülüs halifeliği de yokoldu gitti. X. yüzyıldan sonra

halifeler (İbn Ebi Amr ve sonra Amiriler) saray müdürleri arasında oyuncak oldular. 1030 yılında son Emevî halifesi de yokoldu gitti. Bundan sonra yönetim bir sürü küçük prensliklere bölündü. Bu sırada Endülüs medeniyeti yine de parlamaktaydı. Az sonra Hıristiyan Kastilya kralı İspanya'yı feth etmeğe başladı. Faslı murabitlerle muvahitler boşuna çarpıştılar. 1492 yılında Girnata'da en son Arapların tavır almalarıyla fetih tamamlandı ve Endülüs'te İslâm'ın hükümranlığı son buldu.

5. Fatımî Halifeliği -IX. yüzyılın sonunda, Şii karışıklıkların bütün müslüman Ortadoğu'yu sarstığı sırada İsmailiye mezhebinin sakladığı İmam Ubeydullah, iktidarın Peygamberin soyundan kızı Fâtıma'ya ait olduğunu ilân etti. Ubeydullah, iktidara kavuşmak için kendi propogandisti olan Ebu Abdullah'a hazırlanma görevini verdi. Bu adam Mekke'de hacda Berberiler'in lütfünü kazanmayı başardı. Ayrıca bundan başka 894'te Cezayir bölgesinde yaşayan küçük Kabyli'lerin güvenini de kazandı. Oradan Ağlebilere karşı yürüdü. Ve mart 909'da Kayrevan yoluna açıldı. Sonra gelişen farklı olaylar nedeniyle Ubeydullah kendini bütün Şiiler tarafından beklenen *Mehdi* sanarak (909 Aralığında) muzafferane bir şekilde şehre girdi. Ne var ki, bu varışın neden olduğu coşkunluk kısa sürdü. Şiiliği halka benimsetmek için Mehdi tarafından görevlendirilenlerin aşırı ve ölçüsüz hareket etmeleri durumu Berberilerin isyanlarına neden oluyordu. Haricilerden "Eşek Adam" lakablı Ebu Yezid, ilk Fatımî halifelerin iktidarlarını tehlikeye soktu. (İlk halifeler: Ebu'l-Kasım ve el-Mansur) Fatımîler 913 ile 936 arasında Mısır'da tutunmayı denediler. İhşididlerin düşüşünden sonra halife El-Muaz projesini yeniden yürürlüğe koydu. Ve 969 yılında azatlısı Komutan Cevher,

Fustatı fethetti. Burada inşa edilmesine çalışılan yeni şehir Kahire oldu. Aynı zamanda Cevher, Suriye'yi ülkesine katmayı başardı. El-Muaz 973 Haziran'ında Kahire'ye girdi ve burayı İfrikiye'ye emanet etti. Sonra Sanhaja Berberi Prenslerinin merkezi Mağrib'e girdi. Mısır'da tutunulurken Fatımî gücü zirvesine varıyordu ki bu medeniyetin en parlak medeniyetlerden biri olduğu bilinmektedir. Buna rağmen kısa zaman sonra Fatımîler de battılar ve küçük parçalara bölündüler: Batıda Zirilerin bağımsızlığa kavuşmaları üzerine Fatımîler Benu Hilâl takımlarını gönderdiler. Göçebe Araplar, "yıkıcı bir kasırga" gibi (G. Marçais) Kuzey Afrikada, Mağrib'in ekonomik, sosyal ve siyasal hayatını alt üst edici bir şekilde yayılıyorlardı. Doğuda da Selçukluların saldırıları Suriye ve Filistini (1070) Fatımîlerden kopardı. Bir yüzyıl sonra da Kürt Selahaddin Fatımîleri son yerleşim yerleri olan Mısır'dan çıkardı (1171) ve böylece Fatımîler de tarihe karışmış oldular.

6. Selçuklu Gücü -"İslâm'ın İsmaililer çağından" (L. Massignon) sonra XI. yüzyılın ortalarında Sünnî Selçuklu Türkleri'nin ön plana çıkmaları, müslüman dünyasının tarihine kesin bir dönüşüm damgasını vurdu. Selçuklular üstünlük sağlayana kadar Şiiliği sıkıştırırken, fethedilmiş ülkeler yeni düşünce ve yaşama şekillerini, doğunun koruyuculuğundan kurtulan Berberilere dokunmadan kabul ettirdiler. Bundan sonra "Doğu ve Mağrib sırt sırta döndüler." (J. Sauvaget).

Gaznelilerin hizmetinde bulunan Selçuklu görevliler, efendilerine karşı İran'ın taşra kısımlarında birleşerek bir imparatorluk kurulurken isyan etmişlerdi. Onlardan birisi de Tuğrul Bey idi. Tuğrul Bey daha sonra 1038'de Büveyhi gücünü yıkarak Nişabur'a yerleşti. Bağdad halifesi tarafından

1055'de *sultan* olarak tanındı. Birkaç sene sonra (1055-1092) Selçuklu sultanlardan üçü; *Tuğrul Bey, Alp Aslan ve Melik Şah*, İranlı vezir Nizam'ül Mülk-'ün yardımlarıyla dikkat çekici bir gelişme göstererek, imparatorluklarını siyasal ve sosyal bakımdan geliştirdiler. Bunların gerçekleştirdikleri örgütlenme modeli, bütün Doğu müslümanlarına bir örnek olarak hizmet edecektir. Sünnî İslâm'ın bütün düşünürleri bunların cephesinde olgunlaştılar. Şii Büveyhilerin boyunduruğundan Abbasi halifesini kurtarmalarından memnun olmayan mezhep faaliyetlerine son verdiler. Bunlar kendilerince doğru bildiklerini söylemeye devam ettiler. Anadoluyu ele geçiren Selçuklular Bizansı Anadolu'dan çıkarmayı başardılar. Ayrıca Fatımî Suriyesi üzerinde de egemenliklerini yerleştirdiler (1070). Haçlı seferlerinin gelişine kadar Ortadoğu'ya, Beyliklerin tesis ederek, farklı bir şekil kazandırdılar. Anadolu'da teşkilatlanan Beyliklerin ortaya koydukları yeni durum iki yüzyıldan daha fazla bir zaman tarih sahnesinde kaldı.

Melik Şah'ın ölümünde kardeşleri ve çocukları arasında bölünmüş olan Selçuklu İmparatorluğu dağılmaya ve parçalanmağa başladı. Hükûmet merkezinden uzak eyaletlerdeki valiler bağımsızlığa kavuşurken (Atabekler) Suriye'de, Mezopotamya'da, Ermenistan'da ve İran'da mahalli egemenliklerin teşekkül etmesi devam etti. Yukarı Mezopotamya'da Zengiler, ünü o dönemde etrafa yayılmış olan Nureddin (1146-1173) tarafından güçlü bir hanedan tesis ettiler ve bütün Suriye üzerinde egemenliğini kurdular. Bilhassa *Franc*'lara karşı savaşta kazandığı başarı Nureddin'in ününü ve gücünü artırdı. Mısır'da Eyyubî iktidarının kurucusu olan Selahaddin (1169-1193) Nureddin'in mirasını devraldıktan sonra, 1187'de Kudüs'ü haçlıların elinden geri almayı ba-

şardı. Sadece Selçukluların bir kolu, Moğol istilasına kadar, Anadolu'da başkenti Konya olmak üzere "Rum Sultanları" adıyla devam etti (1092-1327).

7. Moğol İmparatorluğu -XIII. yüzyılın ortalarında Müslüman Doğu'nun yeni bir dönüm noktasını işaretle Moğol ordularının saldırıları, Bağdad halifeliğinin hayalî varlığına son verdi. Moğol İmparatorluğu (Araplar Tatarlar diye isimlendirmekteler) Cengiz Han tarafından kurulmuştur (1167-1227). Cengiz Han, Moğolistan'da birliği sağladıktan ve Çin'de aşırı uçların tazyiklerinden sonra 1209 da Müslüman bölgelerini; Türkistan, *Transoriane*, İran ve bu ülkelerin içlerinde bölünmeleriyle teşekkül eden krallıklara, insanı şaşkına çeviren bir başarı ile nüfuz etmeyi başardı. Bağdad'daki halifeliğin son bulmasında Eyyûbiler ve Anadolu Selçukluları Asyanın birleştirilmesine çalışıyorlardı. Hûlagû 1257'de Bağdad'ı istila etti. İran'ın efendisi ve o zamanda büyük hanın kardeşi olan Hülagû, Bağdad'ı istila edince buradaki halifeyi ve ailesini kılıçtan geçirdi. Bunu takip eden senede Suriye ve Şam'a doğru ilerledi. Kendilerine bağlı güruhların barbarlıklarına göre daha toleranslı olan Moğollar Müslüman olmuş değillerdi. Budist olan Hülagû Nesturiler'in geniş çapta kumanda eden Türkler Hıristiyanların eşi ve dengi sayılıyorlardı. Son Doğu Müslümanları olan Mısır Memlûkların gücüne karşı haçlılarla bir ittifak yapma sorunu da vardı.

Eyyubî Sultanlarının Türk köleleri Memlûklar 1250'de efendilerini öldürerek onların yerlerini aldılar. Ünlü Baybars tarafından kurulan *Bahri* hanedanından (1257-1387) gelen halifeler Kahire'de tanındılar. Baybars, büyük bir kumandan olduğu gibi iyi bir idareci idi. Moğolları ve Haçlıları yenmeyi başarınca Bağdad'ta bulunan Abbasî soyundan

gelen halifenin amcasını Kahire'ye getirerek burada halife ilan etti. Bunun halifeliği burada bulunanlarca tanındı. Mısır'da başlayan İkinci Abbasî Halifeleri sülalesi Osmanlıların fethetmelerine kadar (1382-1517) devam etti. Haçlıların bir aralık duraklamalarından yararlanan Memlûk Sultanı Baybars Moğol işgalini durdurduğu gibi, onları Fırat'ın gerilerine kadar püskürtme başarısını da gösterdi.

Hülâgû İmparatorluğu XVI. yüzyılın sonundan önce mahallî hanedanlıklara bölünerek çöktü gitti. Daha sonra da müslüman bir Türk tarafından yokedildi. Bu Türk Cengiz Han'a akraba bir aileden gelen Timur Lenk idi. Timur Lenk Sünnî İslâm için Asyanın birliğini yeniden tesis etmeyi düşünmekteydi. Bunun için Hindistan, Suriye ve Anadolu'ya kadar egemenliğini yaydı. Ölümünden (1405) sonra kendi soyundan gelen pasifist kişiler (Uluğ Bey, Şah Ruh) bu büyük imparatorluk taslağını sürdüremediler ve Timur Devleti, Herat ve Semerkant çevresinden Doğu İran'a kadar olan bölgeden ibaret kaldı.

8. Mağrib -XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Mağrib'de görülen bağımsızlığın gelişimi, iki büyük Berberi hanedanı tarafından belirlenmiştir. Bu iki hanedan Hıristiyanların yeniden fethetmelerine karşılık, dayanıklı idiler ve Sünniliği yeniden canlandırıyorlardı. Sahralı göçebelerden olan Murabitler (1053-1147) "kutsal savaş" (Cihad) amacı ile Fas'ı işgal ettiler. Sonra Sevil Kralı'na yardıma koştular. Tinmel'e yerleşen (1125) İbn Tumert kutsal birlik doktrinini halka anlatmış ve Murabitlere karşı savaş için taraftarlarını teşkilatlandırmıştı. Ölümünden sonra öğrencisi Abdülmelik, Merakeş'i zaptetti. İkinci büyük Berberi hanedanı *Muvahhitler*, bütün berberiler üzerinde egemenliklerini yaygınlaştırmayı başardılar. Endülüs'ün çeşitli bölgele-

rinde etkinlikleri iyice arttı. 1162 yılında Abdülmümin halife ünvanını aldı. Bu Berberi halifelik XIII. yüzyılın ortalarında ortadan kayboldu. Bu sıralarda burada üç ayrı krallık görünüvermişti; Tunus'da Hafsi, Tlemcen'de Abdülvedid ve Fas'da Merini krallıkları. Merini Krallığı bir zaman bütün Berberistan'ı elinde tuttu. Bu hanedanların kuvvetliliklerine rağmen, XV. yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyanların eski topraklarını ele geçirme gayretleri gittikçe arttı ve nihayet Cebel-i Tarık Boğazı'nı geçmeyi başardılar. Fas'a Portekizlilerin Yerleşmesi, Tunus'a Charles Quint'in girişi önemli gelişmelerdi. Ama buna rağmen Hıristiyanlık Doğuda durmadan gerilemekteydi. Bu yıllarda Osmanlılar 1453'te İstanbul'u aldılar ve Doğu Avrupa'yı ele geçirdiler. Aynı Osmanlılar egemenliklerini Mısır ve İfrikiye üzerinde Cezayir'e kadar yaydılar (1575). Sadece Fas Osmanlıların etki alanlarının dışında kaldı ve burası kendine özgü medeniyetini korudu.

9. Moğollar, Safeviler ve Osmanlılar -1500 yılları Doğu tarihinde, Mağrib tarihinde olduğu gibi, önemli yıllardır. Bu yıllarda Doğu'nun tarihini üç büyük devletin şekillendirdiği görülür: Hindistan'da Moğollar, İran'da Safeviler ve Anadolu'da Osmanlılar.

Görevi, son Timur prensinden almış olan Babûr tarafından 1526 yıllarında kurulan Moğol hanedanı, Hindistan üzerinde iki uzun asır boyunca egemen oldu. XII. yüzyılın sonlarında Delhi üzerinde saltanat kuran Afgan Memlüklarının iktidarına, XIV. yüzyılın başlarında Dekkan'ın zaptedilmesiyle son verdiler. Moğolların en büyük hükümdarı olan Ekber (1556-1605) atılgan bir filozof ve güçlü bir yönetici idi. O, mahallî sanatı korurken İslâm'a Hintli bir şekil verdi ki, bu durum o tarihten beri korun-

muştur. XIV. Louis'nin çağdaşı olan torunu israf ve parlaklık içinde yaşadı. İngilizler ve Fransızlar XVIII. yüzyılda bu imparatorluğun bir sürü mahalli prensliklere ayrılmasına neden oldular. Diğer yandan XVI. yüzyılda, XIV. yüzyıldan beri Cava ve Sumatra'ya yerleşmiş olan Hollandalılar müslüman prensliklere el koydular. Böylece Doğu müslüman dünyasının bütün elemanları Avrupa sömürgeciliğine boyun eğmiş oluyordu.

İran'da Timurlular burada *bir millî Şiî devleti meydana getiren* Safevi hanedanının kurucuları tarafından kovulmuşlardır (1501-1736 Safevi Hanedanı). Safeviler resmen Oniki İmam doktrinini kabul ettiler ki, bu doktrin günümüze kadar gelmiştir. Safevi hanedanı, en yüksek aşamasına Şah Abbâs (1587-1629) zamanında ulaştı. Şah Abbâs, müslüman dünyasının en güzel şehirlerinden biri olan İsfahan'ı başkent yaptı ve bir zaman için Irak'ı ve Şiiliğin kutsal şehirlerini ele geçirmeyi başardı. Afgan işgalinden sonra Safeviler iktidardan devrilince İran anarşi içine düştü. Bu anarşi durumu Türk soyundan gelen Kaşgarlı Hanedanı yönetiminde de devam etti.

Altı asır devam eden Osmanlı İmparatorluğu, Selçuklularda görülen küçük bir Türk kabilesinin başkanının adını alarak modern zamanda en kuvvetli devlet oldu. Osmanlı Devleti'ne adını veren Osman Bey, Moğolların ve Bizanslıların aleyhlerine egemenliğini genişleterek etrafa yaymayı başardı. Bir an için Timur tarafından kırılan Osmanlı yayılması yeniden güç kazanmada gecikmedi. II. Mehmet tarafından İstanbul'un alınması (1453) ve Balkanların işgal edilmesi, I. Selim tarafından Suriye ve Mısır'ın zapt edilmesi ve nihayet Kanunî Süleyman (1520-1556) tarafından Irak'ın ele geçirilmesi

ile İmparatorluk Viyana'dan Nil'e, Bağdad'tan Tunus'a kadar yayıldı. Cezayir Türk korsanları tarafından ele geçirildi. İmparatorluğun büyük şehirleri, kubbeli camiler ve Türk minareleriyle donatıldı. Bu sanat eserleri, İstanbul'da olduğu gibi Osmanlı sanatının canlı tanıklarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyıldan sonra gerilemeye ve çökmeye başladı. Avrupa, kapitülasyonlar olarak adlandırılan anlaşmalar gereğince ticareti ve orduları ile Osmanlı gelişmesini olumsuz şekilde etkiledi. Kapitülasyonlar, Türk limanlarını Batılıların sanayii ürünlerine boğdu. İmparatorluk yeniçerilerin disiplinsizlikleri ve maliyenin bozukluğundan rahatsız olduğu gibi, Batının iktisadî üstünlüğünden de rahatsız olur duruma geldi. İslâm dünyası eski canlılığını kaybetmişti; Osmanlılar müslüman dünyasına destek sağlıyorlardı, ama bu destek eski medeniyetin canlanmasını sağlıyamıyordu. Avrupalılar Osmanlıları adeta bunaltmışlardı. Ayrıca zaten ekonomik ve düşünsel alanda da Osmanlılar çökmekteydiler. Endüstrileşmekte olan Avrupa üstünlüğünü artırıyor ve yakıp yıkmayı sürdürüyordu.

Ama yine de Osmanlı Sultanları, 1517 yılında Mısır galibiyetinden sonra aldıkları "*HALİFE*" unvanını kullanarak, bütün müslüman güçleri yeniden örgütlemeyi düşündüler. 1774 Osmanlı-Rus antlaşmasında ilk kez bu durum ortaya çıkıyordu. Bu antlaşmada Osmanlı Sultanı, müslümanların koruyucusu durumunu almaktaydı. Modern İslâm'ın eğilimleri arasında "Pan İslamizm" önemli roloynayacaktır. Fakat Pan-İslâmizm politikası, Arap muhalefetine ve milliyetçiliklerin uyanması gerçeğine çarpacak ve bu politika karşısında Pan-Arabizm ve Arap milliyetçiliği geliştirilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂM DİNİ

I. Nass ve İlâhiyât

1. İmân -Kur'ân, ilâhi bir mesajla peygambere ulaştırılan sosyal ve dini bir kanun olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm hukukunun, esas yapısını oluşturan Kur'ân, her şeyden önce sadece müslüman cemaate uygun bir şeriatı ortaya koymaktadır. Kişinin müslüman olarak kabul edilmesi imân'ı ile mümkün olmaktadır. İmân, basit bir doğrulama değil, kişinin toplumsal statüsünü bildiren ve onun hangi bütüne ait olduğunu ortaya koyan kesin bir kanıttır. İmânın muhtevası Kur'ân'ın bir ayetinden alınmıştır ve bu özet bir formülden ibarettir: *Lâ İlâhe İll'Allah, Muhammedu'r-Resul-Allah* - "Allahdan başka tanrı yoktur ve Muhammed O'nun Peygamberidir." Bu söz yabancıların dikkatini çekmiştir. Kuşku yoktur ki, formüle edilen bu cümle, aslında kişinin inandığını dille ifade etmesidir. Yâni içerdekinin dışarıya vurulması denebilir. Söylenebilir ki, bu "Müslümanın hayatının her türlü davranışlarında iman ruhunun yansımalarını, onun dininin gerçek bilgilerini ya da dinine uygun olmayan bilgilerini bilse veya bilmese de imanın izlerini görebiliriz." (J. M. Abd-Jalil). Her şeyden önce mutlak kutsal kudrete imân ve İslâm arasındaki temeli ayırdetmeksizin bir teslimiyet sözkonusudur. Çoğunlukla imân için kalben inanmak ve sözle bunu ifade et-

mek aranmaktadır. Ortaya konulan iş ve yapılan eyleme gelince, bunlar imândan sonra geliyor ve ikincil bir değere sahip bulunuyorlar. İbadetler, imanın özünün korunmasını ve iyice yoğunlaştırılmasını sağlamaktadır. İmân olmadan ibadet olmaz. İbadet imanın koruyucusudur. O kadar ki, ölümcül bir günah işleyen bir mümin cehennemlik oluyor. Fakat, cennetten ebediyyen mahrum olacak değildir. Bu kişi devamlı cehennemde kalmayacak, cezasından sonra cennete girecektir. Müminde "iki yüzlülük (müraî) ve "inançsızlık (kâfir)" çatışma halindedir. Mürailik ya da münafıklık, imanın yokluğunu andıran işlerin yapılmasıdır. İmânı olmayanın yaptığı işleri yaptığı için mümin olması tehlikededir. *Kâfir* terimi ise, Allah'a çeşitli şekillerde ortak koşan ve müslüman olmayan herkesi kapsamaktadır.

2. Nass -Şehadet dışında başka resmi açıklamalar Kur'ânda bulunmamasına rağmen, müslüman bilginleri Kur'ânda serpiştirilmiş bulunan din kurallarını (iman şartlarını) anlatmağa çalışmışlardır. Ebu Hanifeye maledilen kitaplar, Eş'ari'nin girişimleri (m. 936) ve Gazali'nin çabaları (m. 1111) bu meyanda anılabilir. İmanın temel şartları şunlardır: Allahın birliğine, Peygamberlerin varlığına, yetkilerine ve Son Peygamberin resüllüğüne inanmak. Bunun yanında amentünün diğer şartlarını da kabul etmek gerekmektedir. Bu Kur'ân'ın bir ayetine dayandırılmaktadır. Nisa Sûresinin 136. ayeti şunu söylemektedir:

"Ey inananlar, Allah'a, Elçisine ve indirdiği Kitab'a ve daha önce indirmiş bulunduğu Kitab'a inanın. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, o uzak bir sapıklığa düşmüştür."

Allah'ın Birliği -Ebedi, aşkın ve mutlak kudrete

sahip olan Allah tekdir. Kur'ân'da tamamiyle Allah'ın tekliği, özellikle, İhlâs Sûresi'nde açıklanmaktadır. Eski sûrelerden olan İhlâs Sûresi, bir bakıma Kur'ân'ın özüdür. "De ki, Allah birdir. O Sameddir. Kendisi doğurmamıştır ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'nun eşidengi değildir." (İhlâs Sûresi). Sünnî inanışa göre Allah'ın anlaşılmasını belirgin hale getiren Kur'ân'da sık sık vurgulanan şu üç sıfatıdır: "Sonsuzluk", "Kendisine benzeyen hiçbir şeyin bulunmaması" ve "Mutlak yücelik-üstünlük" (Bir şeyi yapması O'na bir ihtiyaç değildir). Kur'ânda Allah bir dizi sıfatlarla nitelendirilmiştir. (Hayat, güç, bilgi, bağışlayıcılık.) Allah'ın bütün isimleri doksan dokuz isminde (Esma-i Hüsna) anılmıştır. Ayrıca bu isimler bir duada da düzenlenmiş ve toplanmışlardır. Allah'ın birliğine inanma, müslümanların gözünde kendilerini bütün diğer dinlerden ayırmaktadır. Allah'ın birliği inancına sahip olduğu bilinen Hıristiyanlık, *Teslis* doğması ile Allah'ın birliği inancından sapmakla suçlu hale gelmiştir.

Allah'ın mutlak gücü, O'nun yaratıcı gücünde ortaya çıkmaktadır. Allah, hiçbir neden yokken dünyayı yedi günde kendi isteği, iradesi ile yarattı. İnsan altıncı günde dünyada görünüverdi. Yedi kat gök ve yedi kat yer yaratmıştır. Gökyüzünün yedi kat olması, cehennem gibi bilgiler dünyanın fiziksel organizasyonu üzerinde dolaşıp durmaktadır. Allah, cinsiyeti bulunmayan melekler de yaratmıştır. Meleklerin başlarında dört büyük melek vardır: Allah'ın mesajını peygamberlere ulaştıran Cebrail, tabiat üzerinde hakim olan Mikail, kıyamet düdüğünü (sûru) çalacak olan İsrafil ve insanların canlarını alan Azrail. İnsanlar iki koruyucu meleğe de sahiptirler; Bu iki "yazıcı" melekten birisi, insanın yaptığı iyilikleri, diğeri de onun kötülüklerini yaz-

maktadır. Kabir melekleri olan Münkir ve Nekir'in dışında Cennet meleği *Ridwân* ve Cehennem meleği de *Mâlik*'tir. Cinler arasında *İblis* diye adlandırılan (Eş-Şeytan) biri vardır ki, ilk insanın önünde secdeye varmayı reddetmiş ve cennetten kovulmuştur. Öç almak için kendi sözlerini dinlemeleri sebebiyle Adem ve Havva'yı sürgüne (dünyaya) göndertmiş olmakla birlikte, Adem'in hatası çocukları üzerinde kalmamıştır. İslâm'da ne ilk günah ne de insan tabiatının güçsüzlüğü vardır. İblis, insandan önce ateşten yaratılmış olan bütün bir cin ordusuna kumanda etmektedir. Bunlar insanların hayatına karışmakta ve halk inançlarında önemli yer tutmaktadır.

Peygamberlik Görevi -Allah, mesajını insanlara ulaştırmak ve onları itaate çağırmak için kulları arasından belirli insanlara bu görevi vermiştir. İslâm nassları sadece Hz. Muhammed'in getirdiklerini kabul etmeyi emretmiyor, ayrıca O'ndan önce gelen bütün peygamberlerin getirdiklerini de kabul etmelerini emrediyor. (Adem, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa). Bununla birlikte bütün peygamberler arasında en önemlisi "Peygamberlerin sonuncusu" olan Hz. Muhammed'tir. O, ilâhi vahyın bütünlüğünü yeniden aslına kavuşturmuştur. Daha önce, ilâhi vahiy Yahudilere ve Hıristiyanlara kısmen verilmişti. Fakat, gene bunlar tarafından tahrif edilmiştir. Büyük günahlar konusunda güvenceli ve iyiliklerle donanmış olan Peygamber mucizeler gösterme istidadındadır. Ama Hz. Muhammed sadece bizatihi kendisi bir mucize olan Kur'ân'dan yararlanacaktır.

Hesap Günü -Bütün insanlık tarihi kıyamet ve songün ile tamamlanacaktır. Peygamberler ve cennete doğrudan girecek olan şehidler dışında ölüler mezarlarında (dirilecekleri) günü beklemektedirler.

Zamanın son bulması korkunç bir kıyamet (yokoluş, allak bullak oluş) ile noktalanacak ve sonra Mehdi görünüverecektir. Deccel, Suriye ile Irak arasında görünerek sahte mesih olarak ortaya çıkmış iken, Hz. İsa bunu öldürecektir. Mesîh ise Allah'ın bir "iyi yöneticisi"dir. Hesap Gününe gelince ölüm belirtisi olan sûr'un üflenmesinden ve bütün insanların ölümünden sonra her bir insan Allah'ın önüne çıkacak ve insanlara, içinde dünyada iken yaptığı her türlü iyi ve kötü davranışlarının yazılı olduğu bir kitab verilecektir. Sonra kıldan da ince olan köprüden (Sırat Köprüsü) geçerler; ya cehenneme düşer veya cennete varırlar. Cennette müslümanların korunmaları için peygamberlerin önemi büyüktür. "Ateş" kelimesi ile belirtilen Cehennem, yedi bölümü kapsamaktadır. Burada, günahkarlar ve farklı kategorilerde bulunan sadakatsızların cezalarını çekecekleri yerler bulunmaktadır. Cennet (Firdevs de denir) Kur'ânda susuzluğa, gölgeye ve dinlenmeye susamış olan Bedevilerin düşlediği bir yer şeklinde tasvir edilmiştir. Burada her tarafta soğuk suların aktığı bahçeler, şarap veya balların aktığı dereler, Allah'ın sevdiği insanların eğlendikleri, rahatça yedikleri, içtikleri, gözleri parlak genç kadınların ve *huri*'lerin katıldıkları bahçeler bulunmaktadır. Böylece cennet, her duygunun istediği nitelikte olup, bu durumda çağdaş bir özellik ve gerçekten mahallî bir özgünlük vardır!

3. Dinsel Gelişme -Esrarsız, meselesiz bir vahiy ile ortaya çıkan Kur'ân, hiçbir bireysel düşüncenin ürünü değildir. Bununla birlikte müslümanlar Peygamberin hadislerine bakarak birtakım çelişkilerin bulunduğunu farkettiler. Hz. Peygamber bu durumda "Biri size güç geliyorsa onu iman ile kabul ediniz" demişti. Sadece kabul etmekle yetinmek is-

temiyen müslümanlar daha sonra, zorunlu olarak yerleşmiş bulunan terimleri tanımlamaya çalıştılar ve kutsal metinlerde bulunan unsurların koordinasyonu denemesine koyuldular. Bu durumda Kur'ân'ın çeşitli yorumu ve farklı mezhepler ortaya çıktı.

Bu meyandaki ilk soru kaderin ve cüz-i iradenin tartışılması oldu. Hz. Muhammed'in bu konudaki mesajı, konuyu bütün cepheleri ile anlatmamaktadır. Eğer insanın yaratıcılığı kutsal buyruğa karşı hiçbir şey yapamıyorsa (kader, zaman içinde cihanşümül ve sonsuz bir buyruğun kabul edilmesi); o zaman yine de insanın yaratıcılığı, kendisinin eylemlerine göre emeğin karşılığı olmak gerekir. Her kutsal güç ve insanın sorumluluğu, farklı yönlerin formüllerinde gelişmiştir. İlâhi güç ve insanın sorumluluğu, aralarında benzerlikler kurulduğundan bu yana çelişkiler halinde ortaya çıkmaktadır. Kur'ân bu iki durumu özenli bir şekilde bağdaştırmağa çalışmaktadır. Allah'ın her şeyi yapması, Kur'ân'ın vahiylerine göre belirlenmektedir. Kur'ân vahyi, insan hürriyetini bastırmaktadır. Sorumluluk duygusu, ilâhi iradeye boyun eğme (itaat etme) önünde geri duruma düşmektedir. Siyasal ihtiyaçlar nedeniyle bilhassa Emevî Halifeleri zamanındaki dini vaazlarda bu durum açıkça görülmektedir, ki gerçekten de bu dikkat çekicidir.

Bazı müslümanlar, dindarlık kaygısı ile Allah'ın sonsuz gücüne saygı duyarlarken, bu gücü sınırlandırmaktadırlar. Allah'ın, insanların bütün davranışlarını yaratması konusunda bir sınırlandırma getirenlere *KADERİYE*'ci denmiştir. Bunlar kaderi sınırlandıranlar ve insanın kendi davranışlarının oluşumunda iradesinin payı olduğunu savunanlardır. Bunlara karşılık, insanın davranışlarının oluşumunda insana hiçbir sorumluluk yüklemeyen

CEBRİYE'ler de tamamen zıt bir görüşü savunmuşlardır. Cebriyeler bütün davranışların ve fiillerin oluşumunda ilâhi zorlama ve ilâhi baskının taraftarı olanlardır. Emevî Halifesi Muaviye, iktidara geçtiği zaman insanların bir kısmı Cebriye kolunda toplandılar. Cebriye düşüncesini paylaşanlar, o dönemdeki siyasal kavgalardan uzakta durmakta idiler. Bu grupta bulunanların adları ilâhi zorlama ve baskı taraftarı olan *Cebriye* olarak tarihe geçmiştir. Muaviye iktidara geldiği sene içinde insanların pek çoğu bu doktrinde toplandılar. Böylece bu insanlar (müslümanlar) o dönemin tatsız siyasal kavgalarının uzağında durmuşlardır. Bir kenara çekilenler anlamına gelen *Mutezile* isimleri ile ünlenen muhalifler başlangıçta, iktidarda bulunanları imansızlık ve iman arası orta bir yerde günahkar bir mümin olarak görmekle yetinirlerken, daha sonra Emevilerin keyfiliklerine karşı direndiler. Direnme eylemlerinde de *Cüz-i İrade* tezini savundular. VIII. yüzyıldan itibaren de Yunan felsefecilerin teorilerine karşı mücadeleye giriştiler. Vahye iman etmenin şartlarına gerçekçi bir kanıt getirerek kendi düşüncelerini yaymağa çalıştılar. Böylece de ilk kelâm okulunu temsil ettiler. Daha sonra bunlar dört hak mezhebin dışında kaldılar. (Ebu Huzeyl-m. 840, En-Nazzam-m. 845, ve Ebu Hâşîm-m. 933 bu düşüncenin ünlülerindendirler.)

Akıl kriteri ile Şeriatı haklı göstermek isteyen Mutezile taraftarları, her şeyden önce iki düşüncenin gelişmesine özen gösterdiler: Allah'ın *birliği* ve *adaleti*. Birinci planda insanın kendi faaliyetlerinin yaratıcısı olduğunu ileri sürerek "*irade-i cüziyye*" tezinde aşırı gittiler. Böylece kutsallığından ayrılmaz bir niteliği olan Allah'ın adaleti korunmuş (savunulmuş) oluyordu. İkinci olarak İslâm'ın Tek

Tanrı inancını Allah'ın bütün insan biçimli tasvirlerinden ve O'nun 99 isminde gizli bulunan kutsal "özelliklerin" dışındaki bütün yabancı unsurlardan temizlediler.

Hoşgörülü olmaktan uzak olan bu akılcılar, doktrinlerini empoze etmek için kuvveti kullanmada tereddüt ettiler. Mutezilelerin düşüncelerini kazanmış olan Halife el-Memnun, her kim ki "Kur'ân'ın yaratılmış" olduğuna inanmayı reddediyor ise ona zülmetmiştir. Zulümlerin sonu, 847'de Halife el-Mütevekkil yeni doktrinin savunucuların arkasına düştüğü ve geleneksel düşüncelere yerini teslim ettiği zaman geldi. Buna rağmen Mutezililik yaşamağa devam etti, fakat gücünden çok şeyler yitirdi. Buna karşılık Sünni Kelâm gelişti ve güçlendi. Sünni Kelâmın iki önemli temsilcisi bulunmaktadır: El-Eş'ari (m. 936) ve el-Mâturîdi. (m. 944). El-Eş'ari, muhakkak inanmak gerektiğini söylüyordu. Kendi okulunun gelişmesinden sonra ismine bağlı ünlülüğüne rağmen uzlaştırıcı olamadı. Eşari'ye göre inanılmalı idi, çünkü bu "kitapta yazılıydı." Daha farklı görünen el-Mâturîdi ise tam tersine ilâhiyât üzerine dayalı bulunan Allah'a inanmak gerektiğini bildiriyordu. Fakat bununla birlikte bu inanma akıl ile kazanılmalı idi. Eş'ariyi takip eden müridleri içinde Mâturîdi dalına bu görüşü taşıyacaklardır. Dini bilgi sahasında bunlar önemli bir yer edindiler. Mutezililer tarafından önerilmiş olan Kur'ânın istiareli yorumlanmasının kabul edilmesi ile iyice yerleşmiş oldular. Mâturîdler tam orta yolu tutuyorlar ve Kutsal kitabın "gerçek" yorumlamasını yapıyorlardı. Özellikle Kur'ân metni için bazı müslümanların aşırı dine saygı göstermelerini sınırlandırarak "nasıl"ı belirtmeksizin varlığı kendinden olan Allah'ın sözlerini müslümanlara öğretiyorlar-

dı. Ayrıca harflerin yaratılmış olduklarını açıklamağa çalışıyorlardı.

Eş'ari Okulu, iyice belirlenmiş olan iradeciliği ile her zaman sivrilmiştir. Buna karşılık Mâturîdiler yorum yapmaksızın insan hürriyetini tanıyacaklardır. X. yüzyılda Yunan düşüncesi ile bütünleşmesi ona hız vermiştir. Bu arada el-Gazali'den İbn Haldun'a kadar önemli bilginler yaşadılar ve toplumda etkin oldular. Bu dönemde gelen bilginlere "modernler yolu" adı verilmiştir. Bilhassa Fahreddin Er-Razi (m. 1210) ve el İci (İji) - m. 1355) ünlü isimlerdir. Hiç kuşku yoktur ki kelâm, uzlaşmaz bir kısım müslümanlar arasında şüpheli bir bilim olarak kaldı. Hanbeliler ve bilhassa bunların ünlülerinden olan İbn Teymiye (m. 1328) şüpheli bir isim olarak yerleşmiştir. Fakat halen günümüzde biri diğeri tarafından zenginleştirilen ve değişikliğe uğratılan Eş'arilik ve Mâturîdilik resmi din bilgisinin temelini meydana getirmektedir.

II. Hukukun Kaynakları

Bütün zamanlarda müslüman toplumunu yönetmek durumunda olan dinî-hukuki öğütlerin bütünü olan *HUKUK* (ŞERİAT), temelde kesinlikle kutsal değerlerden oluşan Kur'âna dayanmaktadır. Bazı düzenlemeler sadece İslâm toplumunun mevcut durumuna uygun düşmektedir. Siyasal gelişme karşısında hukukçular, bu düzeni tamamlamak, yeni unsurlara başvurmak için zorunlu çerçeve içinde dönüp durmuşlardır. Hukukçular yeni durumlar için yeni hükümler geliştirirlerken Kur'ân ve Hadis'in egemenliği altında hareket etmişler ve Yeni sorunlar için "kıyas" yoluna da başvurmuşlardır.

Netice itibariyle yeni hükümler üretmek için bir yöntem (usûlu'l-fıkh) geliştirilmiştir.

1. Kur'ân -Hukuk'un temelini oluşturan Kur'ân, Hz. Muhammed'in hayatında düzenlenmemiştir. Bu çağda "sekreter-kâtib" olarak adlandırılan (Ubeyy b. Ka'b, Abdullah b. Ebu Zar, Zeyd b. Sabit vd.) birkaç müslüman inen vahiyleri yazmışlardır. Bunların bir bütün hale getirilmesi önceleri düşünülmüyordu. Zira hemen hemen bütün müminler çeşitli sûreleri ezbere biliyorlardı. Hicretin on birinci yılına doğru Halife Ebu Bekir'in Konseyinin başında bulunan Ömer, Zeyd b. Sabit'i çeşitli cisimlerin üzerinde yazılı bulunan Kur'ân metinlerini toplamakla görevlendirdi. Yazılı metinler Peygamberin hanımı Hafsa'ya emanet edilmişlerdi. Hz. Ömer'in ölümüne kadar bu metinler hiçbir resmi yapı (özellik) kazanmadı. Ubeyy b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ud, Ebu Musa ve Mikdad b. Amr olmak üzere dört sahabi tarafından redaksiyonu yapıldı. Müslümanların ellerinde bulunan metinler biribirinin farklı değillerdi. Metinlerin, değişik yerlerde yaşayan müslümanların ellerinde bulunmaları müslümanların arasında bölünmelere neden oluyordu. Yazmalardan biri Şam'da bulunuyor, bir diğeri Kûfe'de, bir üçüncüsü Basra'da, dördüncüsü Hama'da bulunuyordu. Halife Osman Zeyd'in başkanlığında bir komisyon teşkil etmeye karar verdi. Hafsa'nın yanında bulunan *yazmalar*, Kur'ânın gerçek-resmî metinlerini oluşturdu. Orijinali Medine'de kalırken kopyaları, yazmalardaki farklılıkları ortaya çıkarması için ülkenin büyük merkezlerine gönderildi. 776 tarihini muhafaza eden en eski örnek bütün vahiyleri içerdiğini iddia edememektedir. Sözkonusu bu örnek daha sonra eklenen çeşitli parçalardan oluşmuştur. Bu bakımdan doğ-

ruluğu şüphe götürmez değildir. Ama müslümanlar tarafından hep birlikte kabul edilmiştir.(*)

Kur'ân metni yüz on dört sûreye bölünmüştür. Zeyd tarafından tasnif edilmiş bulunan âyetler, en uzunlarından en kısalarına doğru gitmektedir. Zeyd Kur'ânın başlangıcına kısa bir sûre olan Fatiha Sûresini yerleştirdi. Bu sûre namazların bütün rek'atlarında okunmaktadır. Son iki sûre eski büyülerle ilgili formülleri yansıtmaktadır. Yirmi dokuz sûrenin başlangıcı birden beşe kadar çıkabilen ayrı harflerle olmaktadır. Bu harflerle ilgili sınıflandırma Batılı bilginler gibi müslümanlarca da karanlık kalmıştır. Sûrelerin almış oldukları başlıklara gelince, bunlar gerçekten metnin bir bölümünü açıklamıyor, genellikle Sûrenin içinde geçen bir olay, kelime ya da farklı bir şeyden etkilenerek adlandırılmışlardır. Kur'ânın bu tasnifi, ezberlemek için dengeli bir durum arzetmektedir.

Hz. Osman'ın redaksiyonu, tartışma konularının varlığını unutturmaktaydı. Eski Arap yazısı, "kısa sesli" işaretlerin bilinmesinden dolayı yetersiz kalmaktaydı. (Sadece üç uzun işaret; â, û, î vardı.) İskelet harfleri olan (b, t, th, n ve y) harflerin tanınmasında kullanılan ortak ayırdedici işaretlerin bilinmemesi de bir sorun olmaktaydı. Meselâ fiil ikinci veya üçüncü kişi ise, ya da olumlu veya olumsuz ise hatalar oluyordu. Böylece yetersiz olan eski Arap yazısı IX. yüzyılda resmî yazıların tesbit edilmesi yoluyla mahzurların giderilmesi mümkün olabilmiştir. İslâm ülkesinin farklı merkezlerinde değişik yazı türleri gelişme göstermiş, Medine, Mekke,

(*) Burada yazarın sözkonusu ettiği "örnek"in hangisi olduğu belirtilmemektedir. İstanbul'da Topkapı Sarayında muhafaza edilmekte olan Kur'ânın orijinal ve eksiksiz Kur'ân olduğu bilinmektedir. (ç.n.)

Şam, Kûfe ve Basra önemli yazı merkezleri olmuşlardır. Daha sonra bu merkezlere yeni merkezler de katılmışlardır. Bu arada yazıda olduğu gibi okuma şekilleri de çeşitlilik kazanmıştır. Önce yedi tür okuma varken, daha sonra bu on'a ve ileride on dört'e çıkmıştır. Ama ilk yedi okuma biçiminin her zaman üstünlüğü koruduğunu görmekteyiz. En çok kullanılan okuma şekli iki türdür: Orta Doğuda Ebu Amr b. El-Alâ'nın ve Mağrib'de Nafi'nin okuma şekilleri. Kur'ânın özel açıklama bilimi olan "*tefsir*", terimlerin özünü açıklamak için dilbilgisi ile yakından ilgilenmiş ve eski Arap şiirine, geleneklere, Bedevilerin konuşmalarına ve muhakeme çeşitlerine başvurmaktadır. Çelişmeli iki âyetten hangisinin diğerini nakzettiğini belirlemek gerekmektedir. Böylece de hukukî açıklamaların sağlam temelleri bulunmuş olmaktadır.

*2. **Sünnet*** -Hukukun (şeriatın) ikinci kaynağı Sünnet'tir. Sünnet kavramı, "iş görme tarzı, davranışı" anlamına gelmektedir. Özellikle de Hz. Peygamberin davranışlarına uymak anlamını taşımaktadır. İlk toplumun gelişmesi ile ortaya çıkan yeni problemlere cevap vermek için Peygamber döneminin uygulama biçimleri araştırılmakta, O'nun sözleri ile olaylar ve meseleler karşısındaki tavırları ortaya konulmaktadır. Peygamber döneminde yaşamış bulunanların naklettikleri sözleri, davranışları ve tavırları ve Peygamberlerle ilgili bilinenlerin tümü bir bütün halinde *HADİS* olarak toplanmıştır. Hadis, hukuk biliminin esasına hizmet etmekte ve "yazılı hukuka eklenerek bir sözlü hukuku" (H. Massé) meydana getirmektedir. Buna benzer bir gelişme Yahudilerde de olmuştur. Temel kurallardan uzaklaşan dinî-mahalli kurallar "yenilik-bid'at"tan sorumlu tutuluyorlardı. Bid'at kelimesi, yenilik,

Peygamber zamanında bulunmadığı halde daha sonra toplumsal hayata katılan anlamını taşımaktadır. Bunun olumlu ve olumsuz nitelikte olanlarından sözedilebilir. Bazı bid'atların imansızlık noktasına kadar vardığı savunulmuştur. Sünnetin hükümleri en sonunda topluluğun sadık ve bağlı üyelerini karakterize etmekte, daha doğrusu sünnetin müslümanların hayatlarında büyük bir yeri bulunmaktadır. "Sünni müslümanın teori ve pratiği" (H. Massé) sünnet olarak adlandırılmaktadır. Bundan dolayıdır ki, gerçek İslâm'ın savunucuları sünnî olarak adlandırılmışlardır.

Hadis, Peygambere ve ashabına kadar çıkan bir "söz" olup metni, ard arda gelen bir ravi zincirine dayandırılmıştır. Bu zincir birbirini izleyen bir şekil altında ortaya çıkmaktadır: "X-Y'den nakletti. Y, Z'den naklediyor. Z de Peygamberden veya ashabının birinden duydu veya onun yaptığını gördü." Hadisleri toplamağa Emeviler döneminde başlandı. IX. yüzyılda da çoğunluğu İranlı olan yazarlar tarafından kitaplaştırıldılar. Toplanan bütün hadisler tasnif edilmiştir. Resmen tasvip gören altı sahih hadis toplayıcısı vardır: Bunlardan en önemlisi Buharinin (m. 870) SAHİH'idir. Sonra Müslim'in SAHİH'i gelmektedir (875). Ardından İbn Mace'nin, Ebu Davud'un, Tirmizi'nin ve Nesei'nin eserleri gelmektedir. Bu bilginler sadece hadisleri toplamakla kalmadılar, aynı zamanda onları tasnif de ettiler ve uydurma hadisleri elediler. Müslümanların belirttiklerine göre IX. yüzyılda çok sayıda hadis uydurulmuştur. Gerçekten de İslâm cemaatlerinde hadisin, başlangıcından beri kazanılmış bir otoriteye sahip olduğu görülmektedir. Hukukun ve ilk kaynağın yorumlanmasından çıkan yeni prensipleri ve kuralları haklı göstermek için en yeni düşünceler

hadislerden yararlanmışlardır. Zaman zaman bu "dindarane hile" şekline bürünmüştür. Zira, birtakım yeni gelişmeler hadise dayandırılıyor şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu yola başvuranlarca bu peygamberin sözüne dayanmaktaydı. Dini ve siyasî bir eğilimi korumak için hadis uydurmak, alışkanlık haline gelmiştir. (Emevilere karşı ve Emeviler sonrası, Şiiler...)

Hadislerin eleştirisini yapmak için, müslüman yazarlar ravi zincirini kontrol etmekle yetiniyorlar; yazarlar (bilginler-alimler) hadisleri güvenilirliklerine göre tasnif etmektedirler. Sahih hadislerin ravi zincirleri sürdürülmüş ve gösterilmiştir. Ravi zinciri kesilmiş veya bozulmuş birisi veya pek çok kişi tarafından bilinenlere hasen hadis denmiştir. Fakat, sahih hadisler toplumun bir yansıması olduğundan, modern Batı biliminde bir tarihçi için tek bir dokümantasyon kaynağı olarak ortaya çıkmaktadırlar.

3. Hukukî Okullar -Kutsal hukuk (fıkıh) teorik olarak sünnete dayanmaktadır. Fıkıh ilminin dışında ayrıca sünnet ilimlerini meydana getirmek gerekmiştir. Yazılı hale gelmiş bulunan sünneti uzmanlar artık yumuşatmayacaklardır. Abbasi döneminin başında "hukuk" derinleştirilerek araştırılmış oldu. Hukukçular arasında ayrılıklar devam etti. Hukukçulardan birisi harfi harfine sünnetle yetinirken, diğerleri engeller bulunduğundan kişisel kanaatlerine başvurdular. Böylece de pek çok hukukî sistem (mezhep) ortaya çıktı. Hukuk biliminin farklı metotlarına cevap veren mezhepler, bilhassa amelî uygulamaların detayları üzerinde anlaşamamaktadırlar. (Namazların edası, evlilik akdinde kadının temsilcisinin iktidarı, yargılamada şahitlerin değeri...)

En eski hukuk okulu Malik bin Enes'inkidir (m. 795). Malik bin Enes, Medine yargıcı idi ve El-Muvatta adında meşhur bir eser de yazmıştır. Bu eser aynı zamanda fıkıh ve hadisleri toplayan bir eser olup, VII. yüzyılda kamuoyunun eğilimlerini yansıtan önemli bir kaynaktır. O hukukun kaynaklarını şu şekilde kabul etmektedir: İlkî Kur'ân, sonra Sünnet, Medine'nin örfü ve nihayet kişisel rey ve icma. İcma, bir sorun üzerinde Medine bilginlerinin oydaşması (consenus), Rey ise, kişisel yorumdur.

Hemen hemen aynı dönemde Suriye'de El-Evzai (m. 774) ile sonra Irak'da, en ünlü temsilcisi olan Ebu Hanife'nin okulu teşekkül ediyordu. Ebu Hanife bir kadı (yargıç) değildi. Ama o İran kaynaklı meşhur bir hukukçuydu. Kur'ân ve Sünnet'ten sonra kişisel düşünmeyi, "örnekleme prensibi"nin şekli altında (Kıyas) kabul etti. Kıyas, yeni olguyu, problemi kendisi ile kıyaslayacak eski bir örneğe yakınlaştırmaktan ibarettir. Fakat bu bütün şekilleri muhafaza etme yönteminin tanımlanmış olmaya ihtiyacı vardır. Ebu Hanife'nin okulunda bu *İstihsan* prensibi ile düzenlenmiştir. İstihsan "en iyi çözümü seçmektir." Nihayet Hanefî Okulu, icmayı sadece Medine alimlerine indirgemeden oydaşmanın (icma) değerini de kabul etmiştir.

İstihsan prensibi sık sık tartışılmıştır. Zira keyfe bağlı kararlara kapıyı açmaktaydı. Okulların gücü de, bütün kişisel yorumları içine sokamamanın zorluğunu taşıyan sübjektif elemanların ayıklanmasına dayalı bulunmaktadır. İmam Malik'in öğrencileri üstadlarının yöntemini düzeltmeyi denerlerken, kişisel yargıyı (düşünceyi) en sarih, açık *istihsan* prensibine tâbi kıldılar. Bu kavram "topluluğun ortakça iyice araştırması" anlamını içermektedir.

Üçüncü okul İmam Şafî'nindir (m. 820). Eş-Şafî, düşünmenin çıkışını pek çok azalttı. Kur'ân ve Sünneti oydaştırmağa çalıştı. Bunun doğru, tam bir tanımını vermeğe çaba sarfetti. Verilmiş bir sorun üzerinde bir dönemin uzmanlarının oybirliği ile anlaşmalarına çok önem verdi. Bir hadis'e dayalı bulunan bu oydaşma (icma "Ümmetim bir hata üzerinde asla anlaşmaya düşmeyecek") hukukun ve İslâm nassının gelişmesinde çok önemli bir roloynadı. Özellikle Eş-Şafi, Kur'ân metnini, altı hadis kitabını, bayramları, kutsal unsurları benimsemiştir. O, dördüncü kaynak olarak "örnekseme prensibi"ni kabul etmemektedir.

Şafi'nin eski bir öğrencisi olan Ahmed bin Hanbel (m. 885) hukuk okullarının dördüncüsüne adını vermiştir. Hanbel, her gelişmeye prensip olarak karşı olarak gösterildi. Hukukun kaynakları olarak sadece Kur'ân ve Sünneti kabul etmekle yetinmiyor ve mutlak zorunluluk halinde kişisel düşünceye de başvuruyor. Hukuk okulları arasında hâlâ en bağnaz okul, IX. yüzyılda Davud tarafından kurulmuş olan *Zahirilik* okulu olmuştur. Zahirilik, her türlü kişisel yorum ve icma giden yolları ve Kur'ânın yorumlanmasına karşı çıkıyordu. Endülüslü İbn Hazm'ın, (m. 1064) zorlu müdafalarına rağmen Zahirilik okulu ayakta kalmayı başaramadı. Aynı şekilde dört hukuk okulunun dışındakiler sadece geçici bir hayat sürmüşlerdir.

Bugün sadece dört Sünnî okul varlığını sürdürmektedir: Maliki, Hanefi, Şafi ve Hanbeli okulları. Bunların hepsi eşit derecede muteberdirler. Büyük dini ilimler onların her birinin temsilcilerini içine almaktadır. Bu hukuki okullar değişik şekillerde Sünnî dünyayı böldüler. Hanefilik, diğerlerine göre daha az katı olan Hanefilik, Türkler ve Osmanlılar

tarafından kabul görmüştür. Günümüzde Türkiye'de, Hindistan'da ve Çin'de Hanefilik yaygındır. Abbasî Halifeliğinin resmi okulu olan Şafilik, Mısır'da, Hicaz'da, Doğu Afrika'da ve Orta Afrika'da, Filistin'de, Endonezya'da ve Filipinlerde yerleşmiş bulunmaktadır. Malikilik; Kuzey Afrika'da, (eskiden İspanya'da), Yukarı Mısır'da, Batı Afrika'da ve Sudan'da yayılmıştır. Hanbelilik de (yalnız XIII. yüzyılda kendini kabul ettirmiştir) Suriye'de, Irak'da, Türklerin buraya varmalarından sonra Arabistan'da yayılmıştır.

Hukukun (Şeriatın), kişisel araştırma gücü ile bir tür yorumlamasına *içtihad* denmektedir. Bilinen bütün okulların kurucuları da birer müçtehidtirler. Müçtehid, içtihad yapabilecek kesin bilgilere sahib olan kişi anlamına gelmektedir. Metodunu uygulamaya koyan ve sonuçlarını geliştiren doğrudan halefleri de müçtehid olarak isimlendirmişlerdir. Daha ileri yıllarda içtihad kapısı kapanmış olduğundan, müçtehid imamların haleflerinin hiçbirisi içtihad'a başvuramadılar. İmamlar, birkaç işin ehli olan kişiler içtihad'ı savunmuş olmalarına rağmen içtihad kapısı kapanmıştır. İbn Teymiye ve Es-Suyuti içtihadı savunmuşlardır. Yine de ne zamanki önemli bir problem ortaya çıkar, o zaman *mütfi* adı verilen bir hukukçuya başvurulur. Mütfi, geçmiş örneklere bakarak bir çözüm yolu gösterir. Normal olarak her bir okulun düzenlemeleri özetlenerek, uygulamadaki durumlar yardımı ile hukuka uyarlanmaktadır. Malikilik için Halil'inkine (1365), Hanefilik için Nesefi ve Horasandaki uygulamalara başvurulmaktadır.

İslâm toplumunda hukukun yorumlayıcıları olan ve kendilerine saygın bir yer verilmiş bulunan hukukçular, İslâm düşüncesine çok derin damga

vurarak dini ve sosyal hayatın temelini oluşturan "hukuk"u düşünsel faaliyetleri ile belirlemişlerdir. Düşünsel faaliyet pek seyrek olarak metodlarından ve terimlerinden kurtulabilmiştir.

III. İslam Hukuku ve Dini Hayat

İslâm hukuku, yalnızca insanların ezelde Allaha verdikleri sözün yenilenmesi, Allah'ın Adem'in çocuklarından almış olduğu (A'raf-172) sözün açığa vurulması, mümine lütfedilmiş imtiyazlı bir *hukukî durumun* ortaya konulmasıdır. İslam hukuku bunun için insana sunulmuş hayattaki varlığın en iyi şartlarını ve mümin bekleyen gelecek hayatta ki sonsuzluğu garanti altına almaya temel amaçtır. Bu durumda "Kur'ân Hukuku" üç büyük alana bölünmektedir: Dini talimatlar (emirler), ceza hukuku ve sosyal hayat kuralları. Fakat hukukun uygulanmasında mahallî adetler, tarihsel koşullar veya halk inançları farklı şekillerde engel teşkil etmişler ve bunlar İslâmı yer yer uzlaşmaya zorlamışlardır. Farklı hile ve oyunlar bunları haklı gösterdi. Teori ile pratik arasındaki bu farklılık, özellikle de toplum ve aile hayatında belli olan bu farklılık, dini hayat içinde ortaya çıktı. Müslüman için yerine getirilmesi zorunlu olan ve hukukça belirlenmiş bulunan beş temel ibadet, dinin temel yapısını meydana getirmektedir.

1. Kur'ânî Ödevler -İman etme, Tanrı'nın tekliğinin ve yüceliğinin kabulünün dışında, bu iman etmeyle oluşan sözleşmenin şartı olarak namaz, zekât ve haccın da yerine getirilmesini içermektedir.

Namaz İbadeti -İyice belirlenmiş dua ve hareketlerin bütünü ve inancın temel unsuru olan namaz, bu ilişki içerisinde çok övülmüş ve sevilmiş bir

ibadettir. Günde beş kez namaz kılınmaktadır; güneşin doğuşu ile tan ağarması arasında *sabah*, öğle gelir gelmez *zuhr*, öğlenden dört saat sonra *'asr,'* hemen güneşin batışında *mağrib* ve akşamdan bir saatten biraz fazla bir zaman sonra *'işa* namazı. Her namaz vaktini müezzinler, camilerin belirleyici bir işareti olan yüksek minarelerden okudukları ezanlarla müminlere bildirerek onları camiye davet ederler. Ezan; dört kez "Allah'ü Ekber", iki kez "Eşhed'ü En la İlahe İllallah (Şahitlik ederim ki Allahtan başka ilah yoktur)", iki kez "Eşhed'ü Enne Muhammed'en Abdühü ve Resülühü (Şahitlik ederim ki Muhammed Allahın kulu ve Resulüdür)", iki kez "Hayyale's-selah (namaza gelin)", iki kez "Hayya elfelah (kurtuluşa gelin", iki kez yine Allah'ü Ekber (Allah Büyüktür)" ve bir defa da "La ilahe İllallah (Allah birdir, ondan başka ilah yoktur)" sözlerinden ibarettir.

Mümin, duruma göre büyük (gusûl) ya da küçük abdesti almadan namaz kılamaz. Namazdan önce "zorunlu temizlik" özelliği taşıyan abdesti alması gerekir. Namaz evde ya da açık havada kılınabilir. Namazda müminin Mekkeye doğru yönelmesi, namaz kılınacak yerin temizlenmesi gereklidir. Müslümanlar namaz kılmak için "seccade" adı verilen özel bir halı kullanırlar. Her yerde kılınabilen namazlardan sadece cuma günleri öğle vakti toplu ca kılınan Cuma Namazının kılınması zorunludur. Bunun için müslümanlar cuma günleri cuma namazını kılmak amacı ile büyük camilerde toplanırlar. Bu camilere -yani cuma namazı kılınan camilere- "salat ü'l-Cuma" (Ulu Camii) denmektedir. Cuma namazı, diğer namazlardan farklı olarak "hutbe"yi ihtiva etmektedir. Hutbe, başlangıçta Halife tarafından, sonra vaizlikle iştigal edenlerce okunuyor-

du. Camide biraraya gelen müslümanlar, imamın arkasında saf olurlar ve Kıbleye (Kabe'ye) dönük olarak onun yönetiminde namazı eda ederler.

Birkaç rek'atı ihtiva eden namaza başlarken niyet edilmesi, "Allah'ü Ekber" tekbirinin getirilmesi, Fatiha'nın okunması (Kur'an okumak), ayakta durulması (Kıyam), bedenin eğilmesi (rûku), iki kez secdeye varılması ve namazın bitimindeki ka'de'de bir miktar oturulması zorunlu (farz) şartlardır. Daha doğrusu bir namaz bu unsurları içermektedir ve bunların detayları hukuk okulları arasında tartışmaların kaynağını teşkil etmiştir. Beş vakit zorunlu namazların dışında isteğe bağlı (nafile) veya fazladan (gece namazı) ve özel namazlar (yağmur namazı, cenaze namazı) da bulunmaktadır.

Ramazan Orucu -Ramazan orucunun, Hicretin ikinci yılında Medine'de Cahiliye döneminde Yahudilerden öykünerek yerleşmiş olan aşure orucu (10. gün)'nun yerine kurumlaştığı gözüküyor. Hıristiyan ve Yahudiler tarafından tahrif edilmiş bir adeti, eski özüne kavuşturan Hz. Peygamber'in ilk vahiyleri ramazan ayında almış olması sebebiyle bu ibadetin ayrı bir önemi bulunmaktadır.

Oruç (savm), bütün ramazan ayı boyunca zorunludur. (Sadece hastalar, belirli şartlara haiz seyyahlar dışında). Kadılık Teşkilâtı tarafından güneşin doğuşundan batışına kadar gözlenmekte olan yeni ayın görülmesi (Hilâl'ın görülmesi) ile ramazan ayının başlangıcı bütün müslümanlara duyurulmaktadır. Gün ağarmasından önce oruca niyet edilir. Bu konuda geçerli bir niyet şekli bulunmadığından herkes istediği şekilde niyet yapmaktadır. Oruçlu olunan gün boyunca kesinlikle maddî bir şeyin alınması, cinsel ilişkide bulunulmak yasak olduğu gibi sigara içmek de yasaktır. Güneşin batma-

sından sonra yeniden oruca başlayana kadar yemek yenebilir. Bu zaman boyunca bütün yasaklar kalkar. Gün ağarmadan önce yeniden oruca başlamak için ikinci yemek (sahur) yenir. Çeşitli nedenlerle ay boyunca oruç tutamayan kişi, ya başka zamanda oruç tutar ya da bu mümkün değilse fidye verebilir. Bilerek orucu yiyen, ya da cinsî ilişkide bulunmanın ağır cezası vardır. Oruç bozmak, olağanüstü, muayyen şartlarda mümkün olabilmektedir. Ramazan ayının sonunda, senenin iki önemli bayramından biri olan Orucu bozma Bayramı veya "küçük bayram (al-'ıd as-Sağır)" yapılır. Bu Bayramda, özel bir namaz kılınır ve fakirlere çeşitli yardımlar yapılır. (Sadak-ı Fitir).

Zekât (Kanunî Sadaka) -Dünya mallarının *temizleyicisi olduğu bildirilen, belli malların bir parçasının* Allahın hakkı olarak ilgililere verilmesi olan Kanunî Sadaka "Zekât" kelimesi ile anlatılıyor. Zekât isteğe bağlı sadakadan farklı bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Beden ve ruh sağlığı yerinde her varlıklı müslümana farz olarak yüklenmiştir. Ticarî ve ziraî mallarda nisab miktarları farklılık göstermektedir. Ödemeler aynî ve nakdî yapılabilmektedir. Ziraî mallarda, ürünün yetişme durumuna göre onda bir ya da yirmide bir zekât ödenmesi zorunludur. Zekâtın fakirlere, vergi toplayıcılarına, kalpleri İslâm'a ısındırılacaklara, kölelikten kurtulacak olanlara, dinsel bir sebeple borçlananlara, Allah yolunda savaşanlara ve seyahat halinde bulunanlara verilir. "*Zekât*" genel olarak fakirler arasında dağıtılmak için zenginler üzerine yüklenen bir borçtur. Daha sonraları zekât, bu güzel gönül alıcı yönünü kaybetti ve basit bir vergi olmağa başladı.

Hac -Özellikle belli bir maddî bir duruma (seviyeye) yükselmiş bulunanlara, hayatında bir defa

yerine getirmek zorunda bulundukları bir ibadettir. Sadece, bu ibadeti yerine getirebilecek imkânlara sahip olanlara farzdır. Mekkeyi ziyaret etmenin maddî zorlukları, özel işlemleri meydana getirmiştir. Yalnız geliri iyi durumda bulunanlar Mekke'yi ziyaret etme imkânı bulabilirler. (Hastalar, köleler, kendilerine eşlik etmek için hiçbir yakını bulunmayan kadınlar seyahat edemezler). Yolların güvensizliği de bir engel teşkil ediyordu. İslâm dünyasının büyük kentlerinden her sene hac için yola çıkan kervanlar teşkilâtlanarak bu soruna bir parça çare bulmuşlardır. (Kervanlar özellikle İstanbul ve Kahire'den geliyorlardı.) Bir kısım müslümanlar da deniz yolu ile Cidde'ye çıkarak Mekke'ye geliyorlardı.

Haccın amacı, Mekke'nin merkezinde bulunan dikdörtgen biçiminde (10 x 12 m. yük. 15 m.) her sene değişen siyah karaca derisinden bir örtü ile kaplı kutsal *Kâbe*'yi tavaf etmektir. (Bu örtü, eskiden Mısır'da yapılmıştı.) Yapının köşelerinden birinde "Siyah Taş" (Hacer ü'l-Esved) bulunmaktadır. Bu taş, tabandan iki metre yüksekte bir yere yerleştirilmiştir. Dışarıda yazılar ve lambalar bulunmaktadır. Küçük bir yapı, Hz. İbrahim'in izini muhafaza etmektedir: bir kubbe ve zemzem suyu. Bu iki kulübecik, kutsal alanları dolduran diğerleri arasında çok önemli bir yere sahiptir. 1630 yılında tamamı ile restore edilmiş olan Kâbe, daha sonra çeşitli tahriplere maruz kaldı. 683 yılında halifeye karşı olan Abdullah b. Ez-Zubeyrin altında Kabe'nin merkezi, 929'da Karmatilerin baskını, bozuk havaların etkisi, su baskınları gibi nedenlerle bu yapı yıpranmıştır.

Mekke'nin çevresi haram bölge olup buraya kutsal kurallara uyulmadan girilemez. Yâni bu bölgeye girmek için özel bir elbise ile örtünmek, özenle traş

olmak, abdest almış olmak gerekmektedir. Bu durumda cinsel ilişkiler, kan dökmek ve süslenmeye özen göstermek yasaktır. Başlamadan önce, tavafı yapmak niyetine bağlı olarak formüle olunmuş "Lebbeyk, Allah'ümme Lebbeyk" sözü yüksek sesle tekrarlanır.

Mekkedeki Kabe ziyareti iki ayrı türe bölünmüştür: *umre* ve *hac*. Umre, İslâm öncesi törenlere tekabül etmektedir. İslâm öncesinde Kabe'nin etrafını hızlı bir şekilde yedi defa tavaf ediyorlardı. Bu tavafın dışında Safa ile Merve arasında yedi kez koşturmadan ibaretti. Umre başlangıçta kutsal Recep ayında yapılıyordu. 12. yüzyıldan bu yana senenin bütün aylarında, sadece hac ayı dışında yapılabiliyor. Hacı (Le Pélérin), umreyi ve haccı, ya ayrı ayrı ya da ard arda yapabilir.

Hac, senede bir defa belirli tarihte, zilhicce ayında yapılan toplumsal (collective) bir gösteri (ibadet) dir. Hac, birbirini izleyen birtakım gösterimleri kapsamaktadır:

- Ayın 7'sinde Kabe camisinde vaaz,
- 8'i akşamında Mina'ya çıkmak için hareket etme,
- Büyük tapınma günü olan 9'unda güneş doğuşundan itibaren başlama istasyonu olan Arafat Tepesi'nden Muzdelifeye doğru yürümek,
- Sabah ve akşam namazları ve yavaş yavaş Minaya dönüş.
- Ayın 10'unda Mina'da dikili bir taşı, Müzdelifede toplanan yedi küçük taş ile taşlama, Allah için bir kurbanın kesilmesi, aynı zamanda bu gün bütün İslâm dünyasının büyük bayramıdır: Kurban Bayramı. Bu bayram (al-'ıd al-Kebir) bütün müslümanları, İslâm dünyasını birbirine bağlamaktadır.
- Ayın 11, 12 ve 13'ünde şeytan taşlama ve di-

ğer geri kalan kutsal yerleri ziyaret etme bulunmaktadır.

Hacıların pek çoğu dönüşte Medine'de Peygamberin türbesini ziyaret etmek için kalırlar. Emevilerden bu yana İslâm'ın kutsal şehirlerinden üçüncüsü olan Kudüs'ü de ziyaret ederler. Kudüs'deki Kubbet ü's-Sahra veya Peygamberin gökyüzüne tırmandığı Kubbe, O'nun miracının hatırasını taşımaktadır.

Peygamberin yaptığı son işlerinden biri dünyaya dağılmış müslümanları biraraya toplarken, dinsel gösterimlerin öneminin yanısıra, hacc, siyasal bir rol da oynamaktadır. İslâm öncesindeki birtakım adetleri yaşatırken, müslümanları sen'enin muayyen bir gününde biraraya getirmekte ve önemli bir toplumsal işlev görmektedir.

Cihad- (Kutsal Savaş) Peygamberin ölümünden sonra cihadın, kişisel olmayıp dayanışmalı (toplumsal) olması gerektiği, genel olarak temel ödevler arasında hesaplanmadığı görüşü yaygınlaştı. "İslâm topraklarını" komşu düşman halklara karşı korumak için toplumun üyeleri ile sınırlı tutulmuş bir yönetim sözkonusudur. Çatışma başlamadan önce düşmanların İslâma davet edilmeleri gerekir. Eğer düşmanlar İslâm'ı kabul ederlerse Ümmetin bir parçası haline gelirler. Yok kabul etmezlerse feth edilir ve haraca bağlanır. İlk bakışta savaş komutanının savaşta alınan esirler üzerinde her türlü gücünün olduğu biliniyor. Müsadere edilen mallar, askerlerin ganimetlerini meydana getirirler. (Yalnız beşte bir (1/5) pay "Allah'ın payı olarak zorunlu bir şekilde ayrılır. Bir başka yandan "Kitap Ehli" olarak isimlendirilen Hıristiyan ve Yahudiler ayrıcalığı bulunan bir statüden yararlanıyorlar: "Cizye" diye isimlendirilen bir vergiyi ödemeleri karşılığında

inançlarının gereklerini yerine getirme serbestiyetini kazanıyorlar. Diğer inançlara sahip bulunanlar, meselâ Hindular gibi putlara tapanlar bu kategoride asimile olmuşlardır. Müslümanlarca mal ve canları korunanlar tarafından ayrıca taşınmaz mallar üstünde ödemede bulunmaları gerekmektedir. Bu malları toprak vergisi (Harac)ni ödeyerek kullanmaktadırlar. Zımmiler çeşitli yasaklamalar ve ödevler ile sorumlu tutulmuşlardır.

2. Evliya İnancı (Culte) -Oydaşma gereği kutsal pratiğin kabul edilmiş olması ile nitelenen bir yenilik olan Evliya inancı, hızlı bir şekilde halk sınıfları arasında yayılmıştır. Bu alandaki tapınma şekilleri yerel dinsel geleneklerin müsamahakarlığını ortaya koymaktadır. Her şeye karşılık olarak İslâm tarihi velileri yetiştirmiş bulunmaktadır. Veli, Peygamberin arkadaşları (sahabe), ailesinin üyeleri (O'nun ailesinden olanlar), ilk yıllardaki ya da daha sonraki kutsal savaşlarda (cihad) şehid düşenler, ünlü mutasavvıflar (mystiques), sufi kuruluşların üyeleri (tarikat mensupları), hadisçiler, dindar olarak tanınmış hukukçular, kısacası olağanüstü şeyleri güven altına alıyor gibi görünen yetenekte olan kişiler olarak adlandırılmışlardır. Mağribde insanlar bunlara büyük saygı gösterirler. İspanya Grenada'yı (1492) ele geçirmesinden sonra Fas'ı fethetmek isteyince veliler, "murabit"ler olarak karşılarına çıkmışlardır. Bunlar kalelerdeki manastırlarda oturuyorlar ve İslâm'ın sınırlarını koruyorlardı. Genellikle Veli, *barakası*yla tanımlanan doğaüstü bir gücü (kuvveti) elinde bulundurmaktadır. Velinin *baraka*sı, daha önce bir başka veliden geriye kalan bazı kalıntılar içinde somutlaşmaktadır. Velinin bulunduğu kutsal yer, genellikle öldüğü yerdir. Bayramlarda burada anılırlar. Ya da doğumlarının

yıldönümlerinde mevlid'ler okunarak yad edilirler. En önemli mevlid, Peygamberinkidir. Daha sonra ilk sırada velilerinki gelir. Bir velinin ululanması (büyük saygı görmesi) mahallî bir işdir. Yine de onlar arasında bazıları evrensel bir üne sahiptirler: Abdülkadir Geylanî gibi... Geylanı, Endonezyaya kadar İslâm dünyasının her yerinde yayılmıştır. Böylece halk, "temel görüşleri" yerine getirmede yeterli olamıyordu. Halk kutsal gücün her şeyi yapabilme gücüne karşı korunmak için, özellikle arasıra batıl inançlara dönerek tapınmalara, batıl inançları ya da efsaneleri kattı. Batıl inançlar ve efsaneler dini hayatta birincil bir role sahip bulunmaktadır. Halkın ameli hareketlerinde en ilgi çekici olanlarından birisi dua'nın kullanılmasıdır. Dua Kur'ân tarafından zaten geçerli sayılmaktadır: "Bana duâ edin, duânızı kabûl edeyim." (Mü'min Sûresi-60). Mutezile kesin olarak değer vermemesine karşılık, Eş'ariler önceden belirlenmiş olan nass ile uyumlaştırmağa çalışmaktadırlar. Doğrudan sapmayan kitle için, duâ, en yüce başvurulan kurum durumuna gelmiştir. Bir söz "İnsanın duâdan başka elinde hiçbir şeyi yoktur" demektedir.

3. Ahlâkî ve Dinî Hayat -"Sevdiğiniz şeylerden (Allah için) harcamadıkça aslâ iyiliğe eremezsiniz." (Al-i İmran Sûresi-92) âyetinde olduğu gibi, kuşkusuz, Kur'ânın muhtelif âyetleri, dinsel hayatın bağlı bulunduğu temel normları ve ölçüleri beyân etmektedir. İhtiyarî iyilik yapma, sevdikleri mallardan harcama gibi güzel davranışlar ihtiyârî olduğu için "Kutsal Hukuk" içinde yeri bulunmamaktadır. Kur'ân metinlerinden yararlanmak için, halkın dindarlık ve ibadetlerle ilgili talimatları almasında tasavvuf hareketi gerekli olmuştur. İslâm'ın dinsel hayatı, sözleşmeye dayalı bütün yapılarda

önce geliyor. Bu dinsel hayat doğal olarak bir ahlâkı doğurmaktadır. Ahlâkî görev kavramı İslâm'a yabancıdır. Sadece, muayyen "Allahın hakları"na ve "İnsanların hakları"na saygı konusu için hukuksal bir görev bilinmektedir. Bu norma göre insan faaliyetleri beş kategoriye ayrılmıştır: "Önemsiz" (indifferant), "tavsiye edilen" "öğütlenmeyen" (her bir şahıs ve toplum için), "zorunlu olanlar" ve "cezalandırılması gerekenler". Bununla birlikte İslâm'ın amaçladığı gerçek erdemler ve özellikle sosyal değerler, doğup gelişme göstermiştir. Kur'ânın çağrılarına verilen karşılıklar ünlü âyetin belirlemelerine rağmen dindarlığın bir gelişmesi şeklinde görünüyor. Ünlü âyet şudur: "Yüzlerinizi doğu ve batı yönüne çevirmeniz iyilik ve erdemlik değildir. Ama gerçek iyilik ve erdemlik; Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere inananların, malı, ona olan sevgisiyle yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere, köle ve esirleri kurtarmaya harcayanların, namaz kılan ve zekât verenlerin, anlaşıp, anlaştıkları zaman verdikleri sözü yerine getirenlerin, zorda, darda, ve savaşın kızıştığında sabredenlerindir. İşte bunlardır doğru olan ve işte bunlardır korunup sakınanlar." (Bakara Sûresi-177).

Yardımlaşma, konukseverlik, cömertlik, toplum üyelerinin tersine taahhütlere uyma, isteklerin makul olması, kanaatkârlık gibi bütün bu davranışlar faziletlerdir. Ki bunları bugün hâlâ, gururlanmaksızın her müslüman ideal olarak görmektedir. "İnsanın tabiatında bulunan güçlerde ölçülülüğü" (J. M. Abd-al-Jalil) nü isteyen bu ideal değerler, onlara Cahiliye Araplarının bilmediği bir kişisel saygınlık (ağırbaşlılık, haysiyet) duygusunu vermeğe kâfi gelmektedir.

IV. İslâm Yasası ve Sosyal Hayat

Her ne kadar kurumlar (müesseseler) ve çeşitli gelenekler, âdetler geniş anlamda sosyal hayatı meydana getiriyorlarsa da her zaman İslâmî kaynaklı değildirler. Ama yine de bunlar İslâm'ın ruhuna nüfuz etmişlerdir. Hukuk, maddî ve manevî bakımdan asla erişilmez bir noktada bulunmaksızın dünyevî kentin ve hayatın biçimlenmesini sağlamaktadır. Ceza hukuku ve aile hayatı kutsal buyruklar tarafından düzenlenmiştir. Hem de bunu eski âdetlere başvurmadan ve onlardan pek az esinlenerek düzenlemektedir. Toplum hayatına gelince, Kur'ân'ın ve Sünnetin ilkeleri, her zaman geleneksel hukukla (örf) birleşmiş olması nedeniyle, mahallî etkiler ve tarihsel gelişmeyle üst üste gelmektedir.

1. Ceza Hukuku -İslâm hukuku suçları üç kategoride sınıflandırmıştır.

- Bile bile insanı öldüren veya yaralayan kimseye uygulanması gereken ceza. Suçlunun cezalandırılması hakimin kontrolü altında gerçekleştirilir. Bir cezanın fidye ile de karşılanması mümkündür.

- İstemeyerek adam öldürme veya yaralama durumunda verilen ceza. Bu durumda parasal bir kompozisyona yer verilmektedir.

- Hudud olarak ifade edilen beş kutsal ceza nesnesini teşkil eden suçlara verilen cezalar: Sağ elin kesilmesini icap ettiren hırsızlığın cezalandırılması, haydutluğun ölümle cezalandırılması (erkek ya da kadına zina isnadında bulunma, dinden dönme ile belli işler içinde suçun yerini alması), sarhoşluk verici her türlü içeceğin ve şarabın kullanılmasının gerektirdiği ceza.

Daha az tehlikeli olan suçlar, sadece azarlama,

kınama ve benzeri cezalara çarptırılmayı gerektirmektedir.

2. Aile Hayatı -Aile hayatında İslâm hukuku yenilikler getirerek eski uygulamalardan farklı düzenlemelerde bulunmuştur. Bu sebeple eskisi ile yenisini üst üste getirmiş değildir. Ama yine de toplumda yerleşmiş bazı kurumları korumuştur.

Evlilik -Her şeyden önce kadın ve erkek ilişkileri ile ilgili olan hukuksal düzenlemeleri getiren İslâm, ilk sırada saplantılara sahip değildir. Eski babaerkil aile yapısı korunmuş, çok karılı evlilik bir düzene konarak yasal eş sayısını dörde indirmiştir. Bir erkeğin birden çok kadınla evlenmesi durumunda, kadının konumunu, eski güvenilmez, geçici ve sağlam olmayan durumunu en aza indirdi, ayrıca eşler arasında tam bir adalet (hakkaniyet) gösterilmesini gerekli bir şart olarak koydu. Ama yine de koca, köleler (cariyeler) arasından nikâhsız olarak beğendiklerini alabilmektedir.

Evlilik kurumu, eşler arasında akdedilen bir antlaşma ile kurulmaktadır. Bu antlaşma, kocanın karısına *mehir* adı verilen bir paranın ödenmesi, tarafların muvafakatı ve davetlilerin ziyafete boğulduğu bir törenden sonra yapılmaktadır. Yeni eşlerin gelecekte iyi bir aile oluşturmaları, hayırlı evlat yetiştirmeleri için dua yapılmaktadır. Evliliğin sona ermesi ise üç şekilde olmaktadır: Kadın veya kocanın istemesi halinde kadının, ciddi bir sebebe dayalı olarak evlilik hükmünü ortadan kaldırması, karşılıklı rıza ile boşanma, ve tek taraflı boşanma (talak). Talak, üç kez kesinlikle telafuz edilmişse boşanma gerçekleşmektedir. (Kocası boşadıktan sonra bu arada kadın başkasıyla evlenmezse onu yeniden alamaz. Kadının bir başkası ile evlenip ondan meşru bir sebebe dayalı olarak boşanmasından

sonra yeniden eski kocası bu kadınla evlenebilir). Boşanma durumunda kocanın hanımına mehri toptan ödemesi gereklidir.

Kadının dürüstlükle ve saygıyla kocasına karşı iyi davranması gerekir. İslâm aile hukukunda malların ayrılığı rejimi kabul edilmiştir. Yani kadın da erkekden ayrı olarak mal edinebilir. Kendi mal ve çeyizini koruyabilir. Ailede kocanın üstünlüğü vardır. Kadının hukukun verdiği hakları korumada bazen zor durumlara düşebilir. Aydın kişiler, bu konuda daha anlayışlı davranmaktadırlar.

Doğum -Babaerkil bir aile yapısını devam ettireceği için bilhassa bir erkek çocuğun doğumu arzulanan bir şeydir. Fakat Kur'ân, dünyaya yeni gelmiş kız çocukların diri diri toprağa gömülmesine müsade eden eski adetleri şiddetle yasaklamaktadır. İslâm geleneği, doğumda çocuğun saçının kesilmesi adetini sürdürdü. Yine bir kurban kesilerek etinin bir kısmının yoksullara dağıtılması adetini de korudu. İslâm geleneği ayrıca, yeni doğan çocuğun kulağına, gelecekte müslüman bir kişi olması için namaza davet için kullanılan ezanın okunmasını salık verdi. İslâm dünyasında riayet edilen ve uygulanan sünnet uygulaması da bir gelenektir. Ya çocuğun doğumundan sonra yedinci günde ya da yedinci senede çocuk sünnet ettirilir.

Çocuğa, daha çok Muhammed, Ahmed, Yusuf vb. gibi adlardan biri verilir. Çocuğun adı, ad ve soyadından ibarettir. Soyadı genellikle babasından alırken, adı yukarıda belirtilen Peygamber adlarından birisi olur. Daha sonra yaşça büyük ağabeyin adını hatırlamak için onun adı da eklenecektir. Ayrıca kişinin mensubu bulunduğu kavmine veya mesleğine nisbet edilerek adı üzerine onursal bir lakab da getirilir. (Mesela: Nur ed-Din gibi). Yedi ya-

şına kadar erkek çocuk annesi tarafından eğitilir. Sonra babası veya bir başkası ile bir meslek öğrenir. Ya da bir Kur'ân okuluna gönderilir. Kız çocukların eğitimleri evlerde evlenene kadar özel hocalar tarafından yapılır. Müslüman kadının aile içindeki rolü okutmak veya eğitmek değildir. Yetişmiş kültürlü kadınlar, genellikle köleler ya da azad edilmiş olanlardır.

Ölüm -Cenaze törenlerinde hukuk, sık sık eski adetleri karşısında bulmuştur. Şeriat ölümün yaklaşması anında hasta yatağında "imanın tazelenmesi"ni istemektedir. Her ihtimale karşı insan imanını tazelemelidir. Sonra ölünün yıkanması ve dikilmemiş bir parça kumaş içine sarılmasını istemektedir. Cenaze tabuta konulduktan sonra mezarlığa topluca taşınmakta ve burada cenaze namazının kılınması gerekmektedir. Namazın kılınmasından sonra ölü, mezara sağ tarafı üzerinde ve başı kıbleye gelecek şekilde yatırılır. Üstü toprakla kapatılır. Mezarın etrafı biraz yükseltilir ve baş ve ayaklar tarafına kısa taşlar dikilir.

Veraset (Miras) -Veraset kuralları Kur'ân tarafından büyük bir özenle belirlenmiştir. Kur'ân kadına önceleri sahip bulunmadığı birtakım haklar vermektedir. Miras baba tarafından bir hak olarak peşinen kadına yarım pay olarak verildi. Hukuk biliminin en zor alanını miras ile ilgili olan bahisler teşkil etmektedir. Anlaşılması zor olan kuralları Hz. Peygamberin uygulamaları bir nebze yumuşatmıştır. Vasiyet yolu ile miras bırakma olanağı daha küçük boyutlara indirilmiştir. Bir kişi mülkünden ancak üçte birini vasiyetle miras bırakabilir. Bu alanda çeşitli "hukuki kurnazlıklar" devamlı başvurulan alışkanlıklardandır.

Köleler -Siyah veya beyaz köleler, normal olarak

aile teşkilatını tamamlayan unsurlardır. Kur'ân kölelikle ilgili uygulamayı olduğu gibi tutmuştur. Ama çeşitli uyarılarla müslümanları köle azad etmeye de teşvik etmektedir. Kur'ân çeşitli iyi davranışları tavsiye ederken dindar bir eylem olarak müslümanlara köleleri köleliklerden kurtarmayı öğütlemektedir. Efendisinin mülkiyetinde olan bir köle efendisinin kazanılmış bir malı gibidir. Bütün diğer mallar gibi birinden diğerine geçirilebilinir. Eğer efendisi bir köle ile (cariye) evlendi ise çocukları kendi durumunda olurlar. Yani çocuklar, hür olurlar. Köle kadın (cariye) efendisinin nikâhsızı olabilir. Efendisi o kadınla evlenebilir de. Fakat evlenme ancak o kadını hürriyete kavuşturmasından sonra olabilir. Her ne olursa olsun cariye, bir çocuğun doğumunda, doğru olarak tavsif edilebilecek çeşitli ayrıcalıklardan yararlanmaktadır. Her zaman efendisinin vasiyeti yolu ile köleyi azad etmesi mümkündür. Köle ile efendisi arasında varılan bir mutabakat üzerine kölenin, kendi kendisini saptanmış bir ücret karşılığında satın alarak hürriyetine kavuşturması (mükatebe) de imkân dahilindedir. Azad edilmiş köle (mevla) patronunun aşiretine (soyuna) katılmaktadır. Müslüman aileler arasında, genellikle iyi bakılmış ve korunmuş olan köle, aile içinde önemli bir yer işgal etmiştir. Ayrıca toplumsal hayatta köleler, devletin önemli alanlarında da çalışmış ve memur olmuşlardır.

3. Sosyal Hayat ve Ümmet -Sosyal hayat, kabile topluluklarını, millî ve kavmî bütünlükleri yüksek bir ilkenin buyruğuna veren "*ümmet*" kavramı üzerine kurulmuştur. Sözkonusu yüksek ilke, aynı inancı paylaşan kişiler arasında kardeşlik ve mutlak eşitlik prensibine dayalıdır. "Müslümanların hepsi kardeştirler." (Hucurât Sûresi-10).

Dayanışma bağları dinî-siyasî bölünmelerle ortadan kalkmış değildir. Aynı kıbleye yönelen insanlar olarak şiiler, hariciler, sünniler aynı şekilde ümmetin birer parçasıdırlar. Buna karşılık kendi özelliklerini korumak istiyen kabile ve ulusların kaynaşıp birleşmeleri çoğu kez zor olmuştur. (Kabileler arasında yüzyıllardır sürüp giden rekabetler Endülüs'e kadar yayılmıştır.) Dil konusundan yararlanan Arap ırkı, bu alanda sahip olduğu dinî imtiyazı korumaktadır. Bu durum bazı zamanlarda tehlike arzetmektedir. Zira, toplumu yönetme hakkının Arap İmparatorluğunda olduğu anlayışına yönelmektedir. Arap soyunda din değiştirerek müslüman olanlar da bulunmaktadır. Müslümanlıktaki eşitlik adına din değiştirenlere karşı yönelen yer yer protestolar, onların kendi değerlerinde kalmalarını, kendi değerlerini korumalarını zorunlu kılmıştır. Tarih içinde zaman zaman ırkçılık problemi ortaya çıkmıştır.

Aslında Kur'ânın ezberlenmesi ve Arap dilinin "dinsel" bir dil gibi kullanılması İslâm dünyasının birliğinin birincil unsurudur. İslâm toplum hayatının temelidir. Kutsal görevlerin pratiği Arap dili ile yapılmaktadır. İbadetlerde Arapçanın kullanılması ona bir üstünlük sağlamakta ve bir bakıma İslâm'ın "*arma*"sı niteliğinde görünmektedir. İslâm'ın "*arma*"sı niteliğinde olan ve İslâm topluluklarını bir bütün içinde birleştiren temel ibadetler bulunmaktadır: birincil ibadetler (iman etmek ile ilgili kelime ve kavramlar), ezan (namaz çağrısı), oruç, aile organizasyonunun kimliği, vasiyetle ilgili kurallar, müslümanlar tarafından muhafaza edilmiş olan mezarların aynı formda olmaları, müslümanların yiyecek ve içeceklerinin birliği (fermanté edilmiş içkilerin yasaklığı, Allah adına boğazlanmamış hayvan etle-

rinin yasaklığı) ve nihayet kadınların yarı yarıya eve kapanmaları ve örtünmeleri gibi belirtiler İslâm toplumlarının ayırdedici özellikleridir. Bu özelliklere müslümanların kendi takvimlerini de ilave edelim. Genel olarak müslümanlar Hicret'ten sonra kişilik kazandıkları için, Hz. Ömer tarafından 15 temmuz 622 tarihi, takvimin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Üç yüz elli dört gün olan ay senesi, yirmi dokuz veya otuz gün olan on iki aya bölünmüştür: Muharrem, Sefer, Rebi ü'l-Evvel, Rebi ü'l-Ahir, Cemaziye'l Evvel, Cemaziye'l Ahir, Receb, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkade, Zilhicce. Aylar tedricen güneş takvimindeki aylara göre onar gün geriye çekilmektedir. Dini hayatı düzene koyan bu takvim, yönetsel ve ekonomik hayatta özellikle Mısır ve Suriye'de çok az kullanılmışsa da, güneş takvimi ile yarışarak kullanılmağa devam etmektedir.

Toplumsal hayatın bu havasının dışında kesin hukuksal kurallar tarafından istenen sosyal bir teşkilat da vardır: kişilerin statüsü, devlet gelirleri sistemi, mülkiyet rejimi ve ticarî ahlâk rejimi, İslâm ülkesinde toplumun farklı kategorilerinden meydana gelmiştir.

- Müslümanlar: Hürler ve köleler (ailelerin veya devletin).

- Haraç ödeyen müslüman olmayanlar: "Ehli kitap" ve asimile olanlar, aşağı durumda bulunup hoşgörülenler.

- Müslüman olmayan yabancılar. Bunlar Arap ülkelerinde (İslâm ülkesinde) ticaret yapmak için güvenlikle ilgili garantiler (emân) kazanmış olanlardır. Daha sonra ortak özel imtiyazlar kazanmışlardır. (XVI. yüzyılda Kapitülasyon antlaşmaları.)

İslâm toplumunda kişilerin yukarıda belirtilen statülerinden özel bir mülkiyet sistemi doğmakta-

dır. Müslümanlar sadece zekâtla sorumlu bulunurken, müslüman olmayanlar haraç ve cizye ödemek zorundadırlar. Oysaki cizye, gelirin üçte bir gibi önemli bir parçasını ödememek için din değiştirme konusunda etkisini sürdürmüştür. Başlangıçtaki bu çelme, daha sonra Kur'ân'da olmadığı halde çeşitli farklı vergilerin yeniden ihdas edilmesine neden olmuştur. Satış haklarına rağmen, gümrük vergisi (giriş vergisi), ayak bastı parası, kadı, muhtesib veya vali tarafından toplanan vergiler olarak Şeriate geçmişlerdir.

Malların mülkiyeti tam anlamıyla sadece Allah'a aittir. Kullanımı faiz yasaklaması ile sınırlandırılmıştır. Zekâtta olduğu gibi dayanışma ve yardımlaşma davranışları isteğe bağlı sadakaların sürdürülmesi ile devam edilmesi gerekiyor. Mallardan iyilik yapma, tasaddukta bulunmanın yanısıra malların vakfedilmeleri de teşvik edilmiştir. Hukukçulara göre vakıf, malı Allah'a teslim etme ve faydasını kamuya ayırmadır. İntifaları kendilerine ayrılan önemli eserler; camiler, hastaneler, medreselerdir. Vakıflar yardımsever zenginlerce dolaylı olarak kamu yararına ayrılmıştır. İslâm kentlerinde bu malların hatırı sayılır bir artış göstermiş olduğu bilinmektedir. Dükkanların, hamamların, değirmenlerin ve bahçelerin pek çoğu, kırsal alanlarda bulunan gayrı menkulleri hesaba katmazsak bile, büyük bir yekûn tutmaktadır. Bazan vakıfların özel çıkarların korunması için kullanıldıkları da olmuştur. (Miraslar veya kamu yararına birleştirme tehlikesi bulunan kişisel servetler, gelirin bir bölümü aileye ayrılarak vakfediliyorlardı). Vakıf eserlerin yaygınlaşması ile hızla ortak (collective) bir mülkiyet gelişti. Bunun önemi, resmî bir denetim altında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Vakıf eserler *ka-*

di'nın gözetimi altında bulunmakla birlikte, gene de bazan çeşitli yolsuzluklara yolaçmıştır.

Bu İslâmî kuruluşların temelinde tam anlamıyla bir yardımlaşma ruhu yatmaktadır. Yardımlaşma ruhu, pek çok ön alışkanlıkları ve ümmet ile yerel bütünleşmeleri, loncalarda mesleklerin organizasyonunu hesaba katmaksızın teşvik etti. Loncalar, üyelerini işsizliğe ve rekabete karşı yetiştirip hazırladılar. Ticarî faaliyet katı düzenlemelere bağlı bulunmuştur. Bu yardımlaşma duygusu alıcıya ve satıcıya kardeşçe muamele yapmayı, bir diğerini aldatmamayı istemektedir. Bu şartlarda ticaret sadece meşru (yasal) değil, şeref verici saygın bir uğraşıdır. Kur'ân "ölçü ve tartıda doğru" olmayı emrediyor. Başlangıçta pazarlık, serbest pazar savunulmuştur. Narh, resmî fiyat koyma yasaklanmıştır. Sadece olağanüstü durumlarda (kıtlık...) narh'a müsaade edilmiştir. Şüpheli unsurları içeren, dalavere gibi bir riski bulunan satışlar, bu düzenin uygulanmasını kontrol etmekle görevli *muhtesib* tarafından tartı ve ölçülerle birlikte denetlenmektedir.

Toplumsal hayat ve İslâm toplumunu belirleyen kuruluşlar şehir içinde gelişerek eksiksiz bir duruma erişmişlerdir. "Şehirler, satıcılar ve küçük sanatkârlar İslâmı yerleştirdiler" (L. Massignon). Gerçekten İslâm'ın genişlemesi (yayılması) yeni şehirlerin kurulması ile kendini göstermiştir. Irak'da Kûfe, Mısır'da Fustat, İfrikiye'de Kayravan gibi. Araplar tarafından işgal edilen (Suriye'de Halep ve Şam'da olduğu gibi) eski yerleşme yerleri çok çabuk değiştirilerek dört başı mamur İslâm şehirleri haline dönüştüler. Müslüman bir şehir yapısı iki önemli unsuru içermektedir: *Değiş-tokuş* (pazar) ve *ibadet* yeri.

Loncalarda kümelenen sanatkârların dükkanlarının toplandığı yerin çevresinde bulunan haftalık

pazar ve alım-satım yeri, ibadet ve sofular için inzivaya çekilme, Kur'ân bilgilerinin öğretildiği ortak bir ev, öğretmenlerin ve çevresinde her yaştan öğrencilerin toplandıkları bir kütüphane, bir mahkeme, bir siyaset merkezi (yüksekteki minberden Peygamber ve yüksek iktidarı temsil eden ve kendisine biat olunan halifenin oturduğu yer), ve bir askerî merkez (savaş konseyi) olan cami İslâm kentlerinin en önemli iki unsurdur. Kısaca cami ve pazar İslâm kentinin karakteristik özelliğidir. Böylesine faal bir toplumsal hayatla sınırlı bir ortamda Şeriatın sınırları içerisinde yaşamak ve sadece ona saygı duyularak hareket etmek davranışlara yön vermektedir.

Dinsel duygunun gelişmesi ve şehrin büyümesi ile eskiden caminin yüklendiği birtakım işlevleri görecek özel teşkilâtların kurulması gerekmiştir. Böylece de caminin eski rolü azalarak sadece ibadet yeri olarak kalmıştır. Kadı, yargılamalarını camide değil bağımsız bir *mahkemede* yapmağa başlamıştır. Dini bilgiler *medrese* adı verilen kurumlarda verilmiştir. Medreseler, özellikle XII. yüzyılda "Sünni reaksiyonu" esnasında ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün canlandırmasıyla yayıldılar. (Bağdad'taki meşhur Nizâmiye Medresesi 1234'te, Fatîmiler tarafından 968'de Kahire'de kurulmuş olan El-Ezher Camii, merkezindeki Şii propagandasını başarısızlığa uğratmak için kuruldu.) Aynı zamanda büyük şehirlerde "Hadis" öğretecek kurumlar (Dârü'l-Hadis) da kurulmuştur. Genellikle Medreseye bir hastane (Mâristân) bitiştiriliyordu. Burası bazen bir tıp okulunu da içeriyordu. Seyyahlar için hizmet gören *han*'ların içinde Sofular için derin düşünme yeri olarak hizmet gören yerler de vardı. Camiler kendi kendine her tarafta, her mahallede artış kaydetti. Her bir mahallede camilerin yanında hamamlar da

tesis edilmiştir. İslâm'ın yeniliklerinden birisi de dinsel hayatın gerekli gördüğü "*temizlik*" tir. Müslüman toplumlar temizliğe önem vermişler ve her mahalleye bir hamam yapmışlardır. Ayrıca, yönetim ve hükümdar merkezi olan başkentte büyük caminin (ulu cami) tam karşısına veya onunla yüz yüze yerleşmiş bir sarayı (kasr) da görmek mümkündür.

Toplumsal hayatın gelişme kaydetmesi ile birlikte ticarî hayat da gelişme gösterdi. Bir "işçi-işveren kurulu" tarafından yönetilen ve meslek sahibi sanatkârların toplandıkları loncalar, kendi alanlarında mutlak bir tekelden, birkaç kamu yükümlülüğü aracı ile yararlanmışlardır. Karmati (Qarmate)ler hareketine yolaçan sosyal krizler sırasında, loncalar girişken bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Üretim ile ilgili bilgilere sahip üyeler gizli bilgilerini (sırlarını) açığa vurmamaya söz veriyorlardı. Sonra Fatımîler çağında doruk noktasına erişen loncalar, Sünni reaksiyonu sırasında gerilemeye ve batmağa başladılar. Osmanlıların yönetimi altında, azalan bir şekilde, yine de varlıklarını sürdürdüler. Toplumun kamu malını güven altına almak görüşü ile teşkilatlanmış olan ekonomik merkez, yalnızca İslâm kenti olarak kalmıştır.

Müslüman olmayanlar, bilhassa Yahudiler, ta başından beri faiz uygulamasının içinde idiler. Bir lonca şehri olan İslâm şehri, IX. yüzyıldan bu yana bir yandan bankacılar şehri haline geldi. Şeriatın ruhuna karşı bütün ekonomik faaliyetleri yönetecek ve düzenleyecek bir durum kazandı.

Şehirler sadece ekonomik birer merkez olmalarının yanısıra, edebi ve fikrî eserlerin verildiği merkez, felsefe ve dindışı bilimlerin gelişme gösterdiği ve yaşadığı bir yer olarak da gene dikkat çekmişlerdir. Genellikle valinin zevk ve eğlence hayatını içe-

ren bir merkez olmasına rağmen dinde, doğru yolun savunucularının da barındıkları yerlerdir kentler. Kanunî talimatlar müslümanlar tarafından hızlı bir şekilde benimsenmiştir. İslâm dışı şiirsel faaliyetlerin bulunmasına rağmen, temel faaliyet olarak Kur'ân öğretimi, İslâm dünyası içinde şehire ününü ve kişiliğini veren bir özellik olmuştur. Gelenekler sürekli olarak bir sonraki kuşağa ulaştırılarak sürekli olarak değerler garanti altına alınmışlardır.

V. Hukukun Uygulanması ve İktidar Görevlileri

İslâm toplumunun ideal şekli "laik ve eşitlikçi teokrasidir. (Zira İslâm'da ruhbanlar sınıfı yoktur.") (L. Gardét). Yürütme gücü sadece Allah'a ait olduğu halde ("Hüküm vermek, yalnız Allah'a âittir." En'âm Sûresi-57) yargı gücü, yeterli miktarda bilgi ve bilince sahip bütün müminlere aittir. Allah, yürütme gücünü, bir elçi aracılığı ile kullanır. Elçilerin ilki Peygamberdir. Bunu önceleri Kureyş Kabilesinin içinden seçilmiş olan halifeler izlediler. Sünni doktrine göre, müslüman olmanın dışında ruh ve vücut sağlamlığı gibi başka bir şart halifeliğe geçmek için gerekli değildir.

Yürütme Gücü -Ciddi bir kutsal hak olan bu güç yetki, hiçbir şarta bağlı kalmadan değişmektedir. Ayaklanma girişiminde bulunan bütün yığınlar, başarılarını Allah istiyor gibi göstermişlerdir. Zira hiçbir kural uygulamayı belirlememiştir. Genellikle keyfi ve sınırsız bir yetki ile yaşanmış ve çokça ayaklanmalar görülmüştür. (Çok sayıda haksız vergiler gibi keyfi uygulamalar gösterilebilir.) Kutsal gücü temsil edecek kişiyi tayin edecek bir prensibin (kuralın) bulunmayışı, özellikle, çok önemlidir. İlk yıllar-

da seçimle Halifeliğe gelme uygulamasına karşılık, daha sonra Halifenin kalıtımla atanmasına toplum tarafından müsaade edilmesi uygulaması yerleşti. Böylece Abbasî ve Emevî hanedanlarında veliahdlık usulü kurumlaştı. Ama yine de bu alanda büyük bir belirsizlik sürüp gitmekteydi. Çünkü yaşça büyüklük hakkı kendini kabul ettirmiş değildi.

Halifenin maddî ve manevî gücü açıkça ve kesinlikle belirlenmiş değildi. "Müminlerin yöneticisi" (Emîr ü'l-bir-Müminûn), Halife, her şeyden önce namazı kıldıran imam ve müslümanların ordusunu, düşmanlarla karşılaştıran dinsel bir başkan (Şef) dır. Ne var ki orduyu yönetmiyor, sadece savaşta sancağı tutacak ve zaferi kazandıracak olana sancağı vermekteydi. Diğer taraftan Şeriatın temsilcisi olan Halife, dinî bilimlerin araştırılmasını özendirmekte ve uygulanmasını denetlemekteydi. Diğer müslümanlar gibi "iyilikle emretmek ve kötülükten menetme" görevi vardır. ("Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz. İyiliği emreder, kötülükten men'edersiniz ve Allah'a inanırsınız." (Al-i İmrân Sûresi-110).

Kısaca Halife, bir siyasal lider olarak toplumu yönetmekteydi. İmparatorluğun altın çağında Halife, sadece kendine düşen geniş yetkileri sağlamlaştırıyor, merkezî gücü kendi elinde tutuyordu. Halifeliğin hemen hemen bütün yetkilerini elinde toplayan bir Vezirin, devlet sekreterlerinin (kâtib) veya bilhassa Abbasiler zamanında müslüman olmayanlar ya da yeni dönmeler arasından gelen bakanların yardımı ile Halife görevini icra etmeğe devam etti. Yetki ve gücünün kullanımını, namazların kıldırılması ile görevli *imam*'a ve özellikle Cihad yapacak orduyu yönetecek *emir*'e, sonra da eyalet yöneticisine devretti. Önceleri eyaletlerin yönetiminde ba-

ğımsız vergi toplayıcıları olan *âmil*'lerden yardım görüyorlardı.

Halifeliğin dokunulmaz gücüne ve teorik bütünlüğüne rağmen, yaşanan durum ile hukuk arasında kaçınılmaz farklılığın hızlı bir şekilde ortaya çıktığı görüldü. Her şeyden önce ordu, Halifenin gücünün yayılmasında roloynadı. Emeviler tarafından *divân*ca ödenen gönüllü paralar yardımıyla Bizans modeline göre teşkilâtlandırılan ve Suriye'deki başlıca yargı görevlilerine dağıtılan *Cundlar* şeklindeki ordu, Abbasiler zamanında bilhassa İran'lı *mewalî*'lerden meydana geliyordu. Türk paralı askerlerinden sonra Cihadın gönüllü eski askerleri sadece sınırdaki kalelerde bulunuyorlardı. O gün bu gündür ordu, savaşlarda görüldüğü üzere dini yapısını kaybetmeksizin devletin içinde güçlü ve yabancı kaynaklı bir kast görünümünü korumuştur. Artık iktidar gücünü, özel liderlerin (Türk hanedanlarının gelişi, Selçuklu, Memlûk, Osmanlı) elleri arasına düşmüş bulunsa bile, gene de tehlikede bırakmamak gerekiyordu. Prestijlerini korumakta olan "sarıklılar" (ilmiye sınıfı) sınıfında (hukukçular, kadılar vb.) bulunan, "askerî kişilerle" biraraya geldiler. (Önce Memlûklular sonra Yeniçeriler). Bunlar her zaman cezalandırılamayan aşırılıklarla halkın üzerinde bir yük olarak kaldılar.

Diğer yandan Arap İmparatorluğu'nun genişlemesiyle eyalet valileri bağımsız olarak görevlendiriliyorlardı. Sultan mansıbını alan Halifenin maddî gücünü, bütün manevî gücüne saygı göstererek benimsiyordu. Halife, kendi kendine birliğini (bütünlüğünü) sürdürmeyi başaramıyordu. Ayrıca Moğol istilasından sonra varlığını sürdürmeyi de başaramadı. Kahire'de, Abbasî halifesinin bir uzantısı olan yapmacık bir halifelik kurularak bir zaman

varlığını sürdürdü. X. yüzyılda, aynı zamanda, üç ülkede; Bağdad, Kahire ve İspanya (Cordaue) da üç halife bulunuyordu.

Yargı Gücü -Yargı gücü, yargıç ve noter rolünü oynayan *Kadı* tarafından yerine getiriliyor. Kadı, gerçekten şeriatteki bütün nisbî sorunlar üzerinde görüşleriyle son karar vericidir. Evlenme ve boşanma, miras, yetimlerin durumu, türlü antlaşmalar, suçların cezaları konusunda son söz sahibi kadıdır. Emeviler tarafından teşkilâtlandırılmış olan kadının işlevinin, aynı zamanda Bizans yargıcından ve İslâm öncesi karar vericilerden etkilendiği söylenebilir. Kadı, yetkilerin bir kısmını kendisinden aşağıda bulunan ve genellikle mahallî yargıç olan naiplere göçerebilmektedir. Belli bir bölgede bulunan kadılar, "yüksek bir Kadının" (Kadı yü'l-Kudat) otoritesi altında bulunmaktadırlar. Fakat yalnız yargıç olan kadı, basit bir resmi tanık (odoul) ve müşavir olarak yardımda bulunuyordu. Noter olarak adlandırılanlar, sürecin tamamlanması için kabul edilmiş olan gerekli işleri yerine getirmek için namuslulukları oranında yetki sahibi idiler. "Noter" kadıyı aydınlatıyor ve antlaşmaları sicile geçiriyordu. Noter, antlaşmaların şahidi ve aynı zamanda da kâtibidir. Kadı, davacıları sahip oldukları inançlarına göre yargılar, zira her bir inanç için sadece büyük şehirlerde bir kadı vardı. Böyle olmakla birlikte Şiiler, Sünni kurallara göre yargılamayı reddetmektedirler.

Yürütme ve yargı güçleri arasında aslında hiçbir ayrılık mevcut değildir. Halife veya onun temsilcileri olan vali, sultan ve başkadı tarafından atanmış bulunan kadı, hukuk (fıkıh) kitapları tarafından büyük bir özenle tasrih edilmiş olan hukuki ustalığı ve yüksek nitelikte dürüstlüğü göstermek zorundadır. Ahlâkî davranışları nedeniyle kadının de-

ğiştirilmesi onu kızdırmaktaydı. Namuslu ve sağduyu sahibi insanlar uzmanlıklarının fazla ileriye gitmesini istemeden yetiniyorlardı.

Dinsel yargıçlık ile din dışı yargıçlık yan yana gelişti. Küçük suçların önlenmesi ve hukukça önceden düşünülmeyen (hüküm konulmayan) suçların çoğunluğu "Emniyet Müdürü"ne bırakıldı. Emniyet Müdürü'nün tamamen kendi yetkisinde kalan bir uygulaması bulunuyordu.

Muhtesib'i bunlardan ayırmak yerinde olur. Muhtesib sosyal ve ekonomik hayatta önemli bir roloynamış olup işlevi en yüksek noktada bulunuyordu. Çünkü, Muhtesib'in işlevi "iyiliği emretmek ve kötülükten menetmek"ten ibaretti. Kadıya saygı konusunda, diğer bütün müslümanlar gibi davranışlarını ayarlayabilmesi bakımından bir yardımcı sayılabilir. Oysaki ticarî antlaşmaların kurallarına saygı göstermekle yetinmekteydi. Çarşıları gözetleyenlere "*hisbe*" deniyordu. Hisbe kurumu daha sonra loncaların üyelerini kışkırtan bütün ayaklanmaları baskı altına alma görevini üstlenen devletin polis teşkilâtı durumuna geldi.

Maddî gücü (sultan, polis) manevî gücünden (halife, kadı) ayrılmağa yüz tutsa ve İslâm dışı uygulamalar varlığını korusa ya da İslâm'a yerleşmiş olsa bile Şeriat (hukuk), dini hayatta olduğu gibi siyasal ve sosyal hayatın teşkilâtlanmasında her zaman esas bir kural olarak kalmıştır. Söylenebilir ki, İslâm bir din olduğu kadar, aynı zamanda "bütün üyeleri ve her biri için şartları ve kuralları aynı ve belli olan bir toplumdur... Hiç kuşku yoktur ki, dünyevî şehirlerde ve her bir müslümanın gelecek hayatında en küçük detaylarına kadar İslâm vardır. İslâm, toplumun bütün alanlarına nüfuz etmiş ve onu canlandırmıştır." (L. Gardet).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DOĞRU YOLDAN SAPMIŞ HAREKETLER (EĞİLİMLER)

Halifeliğe gelecek kişi konusunda başlayan ilk siyasal kavgalar, doğru çizgiden sapan eğilimlerin (akımların) ortaya çıkmasına yolaçtı. Bu akımlar, Sünnî İslâm doktrininden az-çok uzaklaşarak, bilinen dört hukuk okulunun (dört mezhebin) hiçbirisiyle uyum sağlayamadılar. Dört mezhep dışında kalan eğilimlerin ikisini görmeğe çalışalım.

1. Haricîlik -Hz. Ali'nin en eski taraftarları olan Haricîler, Muaviye ile olan ihtilafta hakeme başvurmaya karşı çıktılar ve "yargılamanın yalnız Allah'a ait olduğunu" savundular. Tepki olarak Hz. Ali'den ayrılarak rejime karşı olan sert muhalefet duygularını da götürerek Kûfe yakınlarına çekildiler. Halife Yezid'in (683) ölümünden sonra, pek çok mezhebe bölündüler. Bunlardan en önemlileri *İbadiler*'dir. Arabistanda Emevilerin sonlarına doğru ayaklandıklarında Mağrib'e doğru sürülerek Arabistan'dan çıkarıldılar. Burada (Mağribde) bütün Müslümanlar arasında mutlak eşitlik kuralını savunarak Berberilere karşı insanları ayaklandırmaya teşvik ettiler. Fatimîler tarih sahnesine çıkana kadar Tâhert'de varlıklarını devam ettirdiler. Trablusgarp'ta, Zenzibar ve Umman'da da varlıklarını korudular.

Günümüze kadar Kuzey Afrika'da birkaç grub varlığını sürdürmeyi başardı: (Ourgla, Cerbe, ve özellikle Mzab'da). Bununla beraber derlenip düze-

ne girmemiş olan Haricîlerin doktrinleri çok az değişiklik göstermiştir. Siyaset alanında olduğu gibi Halifenin seçimini ve onun değerine güvenilmesini istiyorlardı. İlâhiyat ve ahlâkî alanda bağımsız ve harfî harfine bağlıdırlar. Bir sûrede reddedildiği gibi lüksün kınanması, Kur'ânın harfler ile yorumlanması, ibadet öncesinde temiz bir şuur zorunluluğu, iman ile amellerin birliği gibi farklı düşünceler taşımaktadırlar.

2. Şiilik -Hariciliğin tam tersine Şiilik yüzyıllar boyunca, Sünni İslâm'dan oldukça uzaklaşmış dinî doktrinlerin ortaya çıkmasına doğru giden yolda kuvvetle gelişme göstermiştir. Önceleri "sadece bir Arap Siyasî Partisi" şeklinde ortaya çıkmıştır. Hz. Ali'nin Halifelikten indirilmesinin ardından Ali'nin taraftarları (Şia), Emevilere karşı kalıtımla geçen Halifeliği savundular. Sonra, tarihsel şartların etkisi altında Şiilik, aşırı bir dinsel hareket haline geldi ve özellikle İran'da, Arap boyunduruğundaki gayri memnun *mevali*'ler arasında taraftarları buldu. Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in son Sasani Kralının kızı ile evlenmesi, belki de İranlılar arasında yayılmasına yardım etmiştir. Bundan başka, İslâm'ın geleneksel düşüncesine, onu pek çok şekilde değiştiren orijinal bir teori katılmıştır.

Dinin temelinde bulunan ve siyasal bir ilke (kural) olan *İmamet* kuralı, toplumun (ümmetin) yönetimi hakkını Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere tanıyordu. Bu rolü, bir Halifeye değil şeriatı uygulamakla görevli ve atanmayla gelen dünyevî lidere bıraktı. Böylece bu Peygamberin misyonunu devam ettiriyordu. Ya halefleri tarafından ya da aile tarafından (mezheplere göre farklı) Hz. Ali'nin ailesinden seçilen imamlar gizli bilgileri ellerinde tuttular. Bunlar Hz. Muhammed'den Ali'ye geçmiş olan ve

birinden diğerine nakledilerek gelen bilgilerdir. Zamanla Ali, Peygamberin yolunda bulunmakla ve İmamlar da onun izinden gitmekle kutsal bir aydınlığın taşıyıcısı olarak kabul edildiler. Böylece de günahsız ve varlıklarının gereği olarak yanılmaz olarak telakki edildiler. Şiilikte dinin altıncı temeli (şartı) olarak *imamlara inanma* kuralı bulunmaktadır. Bu şart *mesih* düşüncesini tamamlayan bir unsurdur. İmamlar serisi sınırsız değildir. Ama yalnızca görünür dünyayı terk ederek ölen ve bir barış ve adalet çağını açarak parlak bir şekilde bir gün yeniden ortaya çıkacak olan bir İmamla sona ermiştir. Bu bütün müslümanların ahirete doğru geleceğini bekledikleri mehdi ile karıştırılmaktadır. Şiiler için mehdi, Deccal'ı yenecek kişidir. "Yokluğu" boyunca toplumun meşru lideri olarak kalıyor. Ama yine de mezheplere göre farklı şekilde adlandırılmıştır. Bu son imamın kişiliği üzerinde asla tam bir anlaşma (görüş birliği) sağlanamamıştır. Bununla birlikte mehdi insanları tiranın zulmünden kurtaracaktır.

Muhammed bin el-Hanefiye'nin lehine Kerbelâda Muhtar'ın ayaklanması 685 yılında sona ererken Şii harekâtı içinde birtakım kıpırdanmaların olduğu dikkat çekiyordu. Muhammed'in 700 yılında ölümünde taraftarları çeşitli kollara ayrıldılar. Bu gruplardan biri Mehdi konusunu tanrılaştırmaya kadar götürdü. Diğerleri 716 yılında ölen Ebu Haşim'in oğlunun başarısına Mehdiyi feda ettiler. Bundan dolayı da yeni bir bölünme kendini gösterdi. Bölünmüş farklı mezheplerden biri de Hz. Abbas'ın soyundan gelen birinin etrafında toplananlardır. Bunlar Hz. Abbas'a dayanarak Abbasî propagandasına destek sağladılar.

Sonra Abbasilerin gelmeleriyle önemli rollerini

oynayamadılar. Ama Hz. Fatma'nın çocukları Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelenlerin taraftarları tarafından temsil edilen Şiilik yeni bir gelişme gösterdi. Dünyevi otorite tarafından zulmedilmiş ve özellikle aşağı sınıflarda bulunanlar arasında yoksulluk artma göstermiştir. Yönetime itaat eden halk arasında Şiilik taraftarları da bulunuyordu.

Bu arada yeni bir kavram literatüre katılıyordu: Zulüm (Passion). Bozulmuş dünya Mehdiyi beklemeye sığındı. Baştaki idarecinin zulmü Şiileri kendi aralarında birliğe itti. Şiiler, özellikle Hz. Ali ve Hüseyin'in şehid edilmelerine çok büyük saygı gösterdiler. Her sene Muharrem ayının başında on gün boyunca Kerbelâ katliamı için yas tutarak anarlar. Hz. Hüseyin'e ağlamak "onun ruh ve hayatının değerini" ifade ettiğini söylemektedirler. Dünyanın karamsar görünüşü ve ıstırabın kurtarıcı değeri, İslâm'ın ortak mantığına yabancı bir olgudur.

Kendilerin ardından gidilen imamlar, mezhebi ortadan kaldırabilen bir şehid olmayı göze alamıyorlardı. Her şeye rağmen imamlar ve taraftarları, Sünnî doktrine boyun eğen müslümanlar katında etkindiler. Buna rağmen öz inançlarını saklamak zorunda bulunuyorlardı. "İhtiyat" diye ifade olunan İslâm'ın ahlâkî kuralının uygulanışı bu alanda bulunmuyordu. Bu ahlâkî kural müslümana, hayatına dışarıdan gelecek tehlike durumunda imanını gizlemesine izin vermektedir. Fakat Şiilik mutlak vazifede değişiklik yaptı.

Ilımlılaştırılmış Şiiliğin belirleyici işaretleri Sünnî doktrinden aşağıdaki noktalarda ayrılmaktadır:

a. *Yorum*: Önce Şiileri Kur'ânın gerçekliğinden şüphelenmeğe götüren imamlara inanma, Hz. Ali ve soyundan gelen imtiyazlılarla ilgili olarak bazı pasajların unutulmuş bulunmasının eleştirilmesi.

Oysaki her şeyden önce gerçek ve değişmez bir metne böyle bir isnatda bulunma yakışık alır bir davranış değildir. Buna rağmen Kur'ân'dan yararlanmağa devam etmektedirler. Ama, doktrinlerinin doğruluğunu ispatlamak için Mutezililer tarafından düzenlenmiş istiareli yorumları bulmaya girişmektedirler.

b. *Hadis*: Şiiler hadisleri Peygamber ve sahabelere değil imamlara dayandırıyorlar.

c. *Hukuk*: İmam şeriatı yorumlamak için tek otoritedir. Şii hukuk, "*Oydaşma-İcma* (consensus)" üzerine değil imamın bilgisi üzerinde kuruludur. Ayrıntılarda özgünlük prensibi bulunmaktadır. Mut'a evliliği sürmektedir.

d. *İlâhiyât*: İmâmet teorisinin dışında Şiiler, genelde rasyonalist olan Mutezileye yakın düşünceler muhafaza ediyorlar. İmamın varlığını, kaybolmasını ve geriye dönmesini kendi kendine zorunlu görüyorlar. Çünkü akla uygun olarak tefsir edilmektedir.

e. *Tapınma* (*Culte*): 10 Muharrem yıldönümü ve ilk imamlarının şehid düşmelerinin ziyaretleri dışında Şiilerin kendilerine özgü birtakım törenleri vardır. Meselâ Hz. Ali'yi kuşatmış olan "göl" (etang) gibi. Bundan başka namaza çağırmada da (ezan) hafif bir yenilik bulunmaktadır. Ezana "işlerin en iyisine geliniz" sözü eklenmiştir.

Şiilik ve Sünnîlik İslâm dünyasını bölen iki farklı güç ve grup şeklinde belirmiş ve bu iki grup mücadele etmişlerdir. Bazan Şiilik Sünniliği geri plana iterken, bazan da Sünnilik Şiiliği geri plana itmektedir. Abbasî döneminde Şiilik, en ılımlılardan en katılarına doğru giden çok sayıda mezhep şeklinde dallanıp budaklanmıştır. Belirli mezheplere taraftar olmalarına rağmen El-Hüseyin'in küçük oğlu Zeyd (m. 743)'i desteklemelerinden sonra Ha-

san'dan gelenlerin birçokları hemen bir parti haline dönüşüyorlardı. Diğer tarafta 762'de öldürülen Muhammed en-Nefs Ez-Zekiye vardı.

Zeydin tarafını tutan *Zeydiler*, Hüseyin'in soyundan gelenlere bağlı kalıyorlardı; Muhammed el-Bakır (m. 731) ve oğlu Cafer Es-Sadık (m. 765) gibi. Bu son grup, Oniki İmam'ın varlığına inanma konusunda bölünmüşlerdir. Bunların sonuncusu Muhammed 873'den sonra ortadan kayboldu. Cafer'in oğlu olan İsmail'in taraftarlarının oluşturdukları İsmaililer devrimci eğilimleri nedeniyle azledilmişlerdir.

Bu hareketlerden sadece Zeydilik, yalnızca imamlığın kalıtımla geçmesini savunarak siyasal bir programla yetinmektedir. Ama gene de Hüseyin ve Hasan'ı savunanlar arasında seçilmesini savunuyor görünmektedirler. Zeydiler mehdiliğe de pek inanmamaktadırlar. IX. yüzyılda Tabaristanda bir Zeydi hanedanı saltanat sürmüştür. 860'lardan sonra ise Zeydiler Yemeni idare ettiler.

İçsel doktrinin özgünlüğü nedeni ile İsmaililik hareketi (ki bu harekete "batıniye" adı verilmektedir) tarihsel rolünün önemi sebebiyle özel bir yeri hak etmiştir. Birbiri ardına gelen on iki İmamları ile temsil olunan imamları, vaizleri tarafından, gelmeleri hazırlanan *dai* adı verilen propogandacılardan yararlanmışlardır. İsmaililerin doktrini, Yeni-Eflatuncu düşünceden esinlenen bir felsefî sisteme dayanmıştır. Bunların düşüncelerinin yankısı İhvan es-Safa (Fréres Sincéres)'nın Ansiklopedisinde bulunuyor. Bunlar Şiiliğin temelinde hizmeti bulunan dünyanın kutsal olarak intişar etmesi kuralını, tarihsel anlama adapte ettiler. Bu duygu, kendi kendine yarattığı alem-şûmul bir sevgidir. Mikrokozmoz ile makrokozmoz arasında bulunan bir paralellik nedeniyle bir kısım prensipler insanlık tari-

hinde de bulunmaktadır: Yedi "nebi" (parleurs): Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve Mehdi. Bunların yedi yorumlayıcısı; yavaş yavaş gelişen vahyi Hz. Muhammed tamamladı ve mühürledi. Hz. Ali bunun yorumlayıcısıdır. Mehdi ise onun eserini aşacak onu geride bırakacaktır.

Kutsal ruh, gizlenmiş gerçeğe erişmek için aşılması gerekli örtüleri nebiler aracılığıyla aşmaya çalışıyor. Kur'ân ve şeriat örtünün bir bölümünü meydana getirmektedir. İsmaililer için şeriat "geçici veya nisbî bir değerin pedagojik aracı" değildir. Kur'âna gelince, sadece iç duyguyu hesaba katmaktadır. Bu içsel duygu, dışarıya yansımasının istiareli bir yorumunu ortaya çıkarmaktadır. Farklı bir şekil alan ve özünden ayrılan İslâm nassı, İsmailililikte işlem gibi sembolik bir yoruma elverişli bütün dinlerin nisbî gerçeğini tanınacak duruma getirdi.

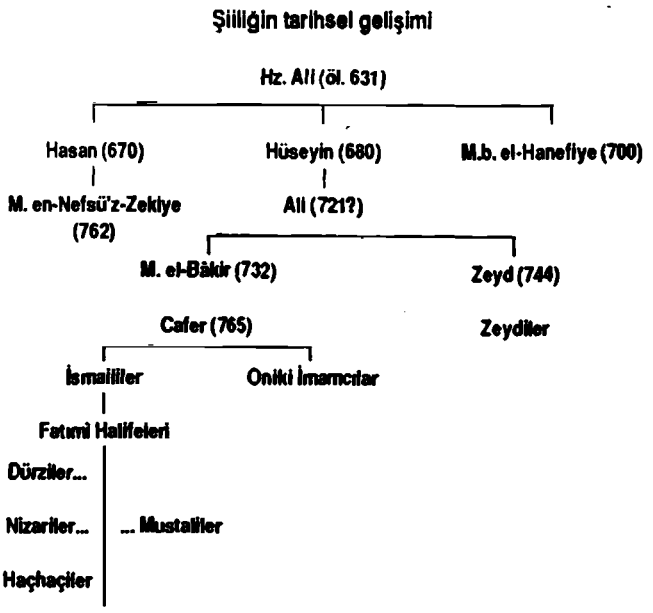
Uygulamada mezhep üyeleri, tedrici olarak yavaş yavaş usta tarafından kabul edilen bir öğrenci durumundadırlar. Bu sprituel sıralanma temel bir roloynamaktadır. Tarih içinde geçici temsilcilerle İmametin yetkili kıldığı kurul oluşturuldu. İsmaililik çeşitli şekillerde ve farklı yerlerde görülüveriyor. Suriye-Mezopotamya hareketi haksız olarak Karmatî hareketi olarak nitelendi. Karmat (901-906) da Suriyeyi yakıp yıktı. Yemen'den Mağribe geçen hareket Fatımi halifesinin yerleşmesine yardımcı oldu. Nihayet Bahreyndeki Karmatî hareketi (kuşkusuz İsmaili hareketidir, fakat kaynağı şüphelidir) Fatımilere katıldı. Sonra da birlikte onlarla çatışmaya girişti. Karmatî hareketine karşılık, toplumsal isteklerin netleşmesiyle hâlâ çok iyi bilinmeyen toplumsal bir rejimi gerçekleştirdiler. Fatımî halifesi İsmaililerin siyasal faaliyetlerinin sonuçlarını ortaya koymuştur. Fatımîlerden kendi kendine

pek çok mezhep ortaya çıkmıştır: *Dürziler*, Halife el-Hâkim'i ölümünden sonra tanrılaştırdılar. (Bugün bu mezhebin temsilcileri Suriye ve Lübnan'da bulunmaktadırlar). *Mustaliler* (Mosta'liens), El-Mustansır'ın (1094) bir oğlunun taraftarları bu topluluğu oluşturdular. Hindistan'da ve Doğu Afrika'da devam etmektedirler. *Nizariler*, Muntasırın mirasından yoksun bırakılan taraftarlar Haşhaşîler (Assasins-Hachichiya amatörleri) adı altında İran'da ve Suriye'de XII. ve XIII. yüzyıllarda dal budak salan mezheplerle siyasal bakımdan bağımsız bir devlet kurmayı başardılar.

Ve en nihayet kaynağı konusunda pek açık olmayan Nuseyrilerden de sözetmeliyiz. Herkes Hz. Ali'yi nebi olarak görürken İsmaililik düşüncesi aşağı yukarı bu noktada uzaklaşmaktadır. Böylece İsmaililik X. yüzyılda gerçekleştirmiş olduğu sosyal ve siyasal icraatları ile birinci derecede önemli roloynadı. Bunun dışında pek çok sayıda lonca üyelerini de hesaba katmak gerekir. Bunların hâlâ Arap düşünce ve edebiyatında etkisi bulunmaktadır. Oniki imam hareketine gelince, ılımlı hale gelmiş doktrini XIV. yüzyılda İran'da Safevi hanedanı tarafından resmen tanınmıştır. Ve İran edebiyatına ilhaın kaynağı olmuştur.

Şiilik, biraz da Hint-Moğol hükümdarı Ekber'in bağdaştırmacı sistemler olan özgün dinsel hareketlerden doğmuştur. Hindistan'da bulunan Moğol egemenliği müslümanlara, Brahmanistlere, Budistlere ve Hıristiyanlara eşit sempati göstererek bir ruhban sınıfı bulunmaksızın bir deizmi kurdu. (Deizm: Tanrıyı bir ilk neden olarak ileri süren ve ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan ussal din öğretisi.) Bu din öğretisi *Bâbilik* ve Behailik tarafından adapte edilmiştir. Bâbilik (Bâbizm), Şii

Mirza Ali Muhammed tarafından girişilen İslâmı reforme etme teşebbüsüdür. Mirza Ali Muhammed, 1884 yılında Şiraz'da kendini Bâb (kapı) olarak ilân etti. (Bâb, Şiilerin en ulu kişilerin titridir.) Bu zat Mehdinin gelişini bekleyenleri biraraya topladı. Hz. Muhammed'in Kur'ânının yerine yeni bir vahiy ikame etmeğe çalıştı. Dinin temizlikle ilgili temel kurallarını ortadan kaldırdı. Doktrininde toplumsal istekleri biraraya getirdi. (Meselâ, kadının özgürlüğü gibi). Fakat siyasal bakımdan ölüme çarptırılmaktan (1850) da kurtulamadı. Behailik (Behaizme), Bâb'ın bir öğrencisi olan Behaullah (1892) tarafından İslâm ile ortak hiçbir şeyi bulunmadan yeni ve universal bir din olarak kuruldu. İslâm ile hiçbir ilişkisi bulunmamakla birlikte, İsmaililikle ve bağdaştırmacılıkla belirli alanda ilişkisi bulunmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM
SÛFİLİK VE FELSEFE

Karşı karşıya gelmiş eğilimler arasında hiçbir gerginliğin bulunmadığı bir dinsel hayat yoktur. Hukukî bir düzene sahip bulunan İslâm, bazan insanı mistik açıdan kendinden geçinceye kadar dinsel duyguları barındırmayı özünde taşımaktadır. Ayrıca felsefî düşünceyi de içermektedir. Buna karşılık, bazan hukuksal yapıdan uzak olarak gelişen ve hatta dine karşı olan sûfilik ve felsefe, İslâm düşüncesinin içinde etkinliği az ve hareketsiz bir olgu değildir. Sûfiliği ve felsefeyi sıra ile genelde incelemeğe çalışalım.

*1. **Sûfilik*** -Gelişmesi sırasında birtakım etkilere uğramış olmasına rağmen Kur'ânî eğilimlere dayalı gerçek bir müslüman hareketidir. İnsanın fıtratında bulunan manevî değerlerin gelişmesini istemektedir. Mutlak kutsal gücün, her şeyi yapabilme gücünün tanınması, kutsal buyruklara güvenmenin (tevekkül) kabul edilmesine karşılık, ahlâkî faziletlerin pratikte amelini de gerekli görmektedir. Sadece inanmakla yetinmemekte ve ameli zorunlu saymaktadır. Dahası Kur'ân, Allah ve ruh arasında karşılıklı rızaya varmak için insanın kalbini her türlü kötülüklerden arındırmasına izin verirken, çeşitli (pek çok) davranışları müslümanlara yasaklamaktadır. Allah ve yaratık arasındaki vazgeçilmez bir iletişimin üzerine dayalı bulunan manevî (msytique) eğilimi kendine yaklaştırmaktadır. Ayrıca bu yakınlaş-

mayı Allah ve insan (kul) arasında karşılıklı sevgiyi dile getiren birkaç söz ile ifade etmektedir. Esas olarak tasavvufta kullanılan sözler, İslâm mistiğinin "Kur'ânî kaynakları"dırlar. (L. Massignon)

VIII. yüzyıldan sonra Irak'da dünyadan elini eteğini çeken münzevî gruplar görünmüşlerdir. Bunlar "Allah'a güvenmeyi" geliştirerek yoksul bir hayatı savunmaya başladılar. Bu gruplar dinsel törenlerdeki amelî faaliyetleri *zikr* kavramı ile açıklamağa çalışıyorlardı. Zikr, Allah adının Kur'ânın ezberlenmesiyle bağdaştırılarak tekrar etmekten ibarettir. (Bak. Ahzâb. S., 21.)

Bu özellikleri haiz gruplar daha sonra dindarane davranışları yeni bir amaca tahsis ettiler ki, sözkonusu gruplar yavaş yavaş beyaz yünlü elbiseleriyle (souf) tanınmaya başladılar. Sûf adı verilen bu elbiselerden dolayı da onlara *sûfi* denilmeye başlandı. Sık sık birlikte toplanarak ve dairevî bir şekilde oturarak biraraya gelen gruplar bu alanda çeşitli ekolleri oluşturdular. Sûfilik alanında temayüz etmiş en önemli okullar; Basra'da ve Kûfe'de Hasan el-Basrî'nin (782) kidir. Hasan el-Basrî'nin ekolû (okulu) az zaman sonra Bağdad'a El-Mahâsibi (857), El-Harâz (889) ve Cüneyd-i Bağdadî (910) tarafından yerleştirildi. Bilindiği gibi Cüneyd-i Bağdadî, 922'de ölüme çarptırılan Hallac'ın öğretmenidir. Horosan'da İbn Kerrâm (863) bulunuyordu. Bunun öğrencileri Afganistan, Hindistan ve İran'da El-Bestâmî (874) ve Et-Tirmizî (898) tarikatını yayarlarken; Mısır'da Zunnün (856) yaymağa çalışıyordu.

İslâm tasavvufu, devamlı kişisel bir girişim şeklinde ortaya çıkmış ve şiirsel bir uslûpla tasvir edilmiştir. Şiirsel anlatımlar ilâhiyatla ilgili ahlâkî ve dini bir doktrinin unsurlarını ortaya çıkaran özgün araştırmalarla desteklendiler. Zengin Kur'ânî kav-

ramların yanında, özellikleri tamamen değiştirilmiş olanların dışında birkaç Yunan kaynaklı fikirlerden de yararlanılmıştır. Her şeyden önce ruha dayalı "Kalp Bilimleri" isteklerin öldürülmesi, bütün hissi ilgilerden uzak durulması ve neticede "ruh" haline dönüşülmesi üzerinde durmuşlardır.

Bir kez, manevî bir ortama giren kişi, ortak bilgiden farklı, sevgiye dayalı üstün bir "*şuur*" kazanmaktadır. Zamanla İslâm tasavvufunda *ermişlik* kavramı yerleşmiştir. Ermişlik "özel ilham"la verilmiş bir durumdur. Önceleri Cihad'da (savaşta) şehid olmuş Allah'ın sevgili kulları için kullanılıyordu. Sûfî, kendi içinde Allah'ı ararken ve de bulurken Kur'ânî ibadetlerin üzerine davranışlarda ve ibadetlerde niyeti yerleştirdi. Bu durumda niyet her şeyin başında geliyor ve ibadetler ikinci plana itiliyorlardı. Sûfilik, şeriatın karşısına geçmeksizin İslâm toplumlarında iyice yerleşti ve önemli işlevler görmeğe başladı.

Tasavvuf geleneksel kültürle çatışmaya girdi, ve bundan yana olanlar yer yer zındıklıkla itham edilmişlerdir. IX. yüzyılda Bağdad'da Nuri zındıklıkla suçlanmıştır. Gerek karşılıklı sevgi düşüncesi üzerine, (9. yüzyılda Bağdat'da Nuri), gerekse özel ilhamla (Sicistan'dan kovulan İbn Kerrâm) ve gerekse Allah ile birlik (vahdet-i vücut) doktrinin en genel biçimi üzerinde bulunanlar (Hallac) ile ilgili şikayetler yoğunlaşmıştır. Tasavvuf durumu ilahiyatçılarda "tecessüm-cisimleşme" gibi görülüyordu. Oysaki İslâm tarafından her zaman için "tecessüm" şiddetle yasaklanmıştır. Yasaklanmakla birlikte, meselâ bir Hallac'ın vaazları o dönemin başkenti Bağdad'da şeriatın temellerini yıkmağa yönelmişti. Hatta dini ve sosyal bütün nizamları yıkmağa yönelmiş olduğu da söylenebilir.

Bu sûfî hareketi tamamen dış etkilerle mi şekillenmişti? İlk yapısındaki tam anlamıyla İslamîlik, daha sonra Hıristiyan Keşişliğinden etkilenmiş ruhî yöntemlerin gelişmesi sürecinde, Farisî ve Hindu kökenli anlayışların az etkisinde kalmadı. Dünyadan elini eteğini çekenlerin ilk temsilcileri, doğudaki keşişlerle muhtelif ilişki halindeydiler. Ayrıca Hıristiyan esaslardan çeşitli şekillerde etkileniyor ve yararlanıyorlardı. Hıristiyan düşüncesinin, sûfiyenin üzerinde etkide bulunduğu ileri sürülebilir. Zira bu tip önermeler "Kur'ân kaynaklarına" yakın olan düşüncelerdir. Bu durumda bir çıkış yolu bulmuş gibiyiz. Bu iki dinin farklı spritüalitesi arasındaki yakınlığı ortaya çıkarmak gerekir.

Hallac'ın şahsiyeti müslüman tasavvufunun en yüksek noktasını göstermektedir. Hallac ile tasavvuf, tamamiyle temel eğilimlerin şuuruna varmış ve asla zarar görmeyecek bir dengede uyum sağlamıştır. Daha ileride İslâm hukuku (şeriat) ve tasavvuf karşı karşıya geleceklerdir. Açık ve gizli bir şekilde hak mezheplere ters düşen bir hareketin sonunda rahatsızlık ortaya çıkmıştır. Gitgide etkin bir şekilde Yeni Eflatuncu düşüncelerin sızması ile birleşerek tasavvuf (sûfilik) yeni bir yöne doğru kaydı. İranlı Ebu Said (1047) ritualizmin (ayıncılık) boş olduğunu korkusuzca ilân etmesine rağmen, Yunan düşüncesi İbn Sab'în, Suhraverdi, Farabi gibi düşünürlerin manevî birliği yeni bir tanımlamaya gitmelerine olanak sağladı.

Bu arada kendinden geçme olayından Bâtınîlik (esoterisme) doğdu ve bu çeşitli sıkıntılara yolaçtı. XII. yüzyılda doğan Bâtınilik, daha sonra topluma yerleşti ve kurumlaşarak kaldı. Bütün tasavvuf ekolleri izledikleri yöntemlerle toplumda şahsiyet kazanmışlardır. Bu yöntemlere "yol" (*tarîkat*) denil-

miş ve kurucusu tarafından belirlenmiştir. Manevî duruma büyük bir çaba neticesinde erişmek için taraftarların bu yöntemi takip etmeleri gerekmektedir. Kendinden geçme (vecd) çok ince bir tekniğin sonucunda elde edilmiştir. Bazan yapmacıklı araçlarla da elde edilmektedir. Zamanla birtakım tekkeler afyon içilen yerler haline de dönüşmüşlerdir. Bozulmuş yaşama ortamında başıboş dervişlerin yayıldıkları görülür. Bunlar kalabalıkları istismar etmek için taraftarlardan yararlanıyorlardı. Kuşku yok ki, onları değil, doğru yoldan ayrılmış ve bozulmuş olan sûfiliği yargılamak gerekmektedir.

Özünden sapma belki de anlamlıdır. Hallac'dan sonra gerçeğe uygun "manevî denemeler" çok az görülmüştür. Sûfiliğin üç önemli unsuru bulunmaktadır:

- Çilecilik,
- Şiirsel açıklama ve
- Felsefi çaba.

Ayrı ayrı gelişmek için bunlar birbirinden ayrılmışlardır. Tekke üyeleri kendi kendine kendinden geçmekle uğraşırlarken, şairler de kendinden geçmeye uygun olarak Allah'a yaklaşmak için güzel şiirlerle kendilerini bırakıyorlardı. Felsefeciler ise soyut ve türlü şekilden uzak bir Allah düşüncesinin ardından gitmekteydiler.

XIII. yüzyılda Eflatuncu düşüncenin yardımıyla felsefi sûfilik açıkça hak mezheplere ters düşen bir Hikmet-i Sûfiye haline dönüştü. Endülüslü İbn ü'l-Arabi'nin (Öl. 1240 Şam) "*Varoluşçu Vahdaniyeti*" Bâtınîliği aşırılığa ve dini mezheplerde soğukluğa götürdü. Bu sistem içinde ruhlar ve bütün yaratılış sadece, evrenin yaratılışı beş dönem içerisinde oluşan bir gelişmede ortaya çıkan Kutsal ürün olup, ruhun Allah'a geri dönmesi için ters yönde baştan

başa geçmesi gerekir. Bu yaratış bir *ex nihilo* olmayıp "Yaratılmışların varlığı, ancak Yaratıcı'nın varlığından" dır. (İbn Arabî'nin bu teorisine İbn Teymiye şiddetle karşı çıkmıştır). Manevî birlik sırasında Ruh ve Allah arasında hiçbir fark var değildir. Allah düşüncesi insanın içinde, kendi kendine bilinç şeklinde alınıyor. Ama gene de İbn Arabi Peygamber üzerinde mutlak kutsallığı doğrulamaya cesaret edemedi. Hz. Muhammed kusursuz, eksiksiz ve mükemmel bir insan tipinde görünüyordu.

İbn Arabi, bilindiği gibi tasavvuf yorumcularının en büyük ustasıdır. Başından beri Kur'ânın istiareli yorumlanmasından faydalanan Sûfiler, derin düşünmeye ve harfin basit görünümünün ötesinde derin anlamını algılamaya önem verdiler. İbn Arabi, Şii yöntemin tersine, asıl duyguyu, hiç ihmal etmeden sistematik hale getirdi. Mesela, onun sisteminde hukuksal buyruklar önemini devam ettirmektedir. Ayetlere dayalı olarak şekillenmiş olan bu buyruklar bir istiare duygusu içinde anlaşılmışlardır. Kur'ânın tefsiri onun doktrinini beslemiştir.

XI. yüzyıldan itibaren tasavvuf şiiri, bir tür edebiyat haline geldi. Bu edebiyat, terimlerin ve din dışı şiirlerin erotik veya içkin alemiyle ilgili temalarını değiştirdi. Tasavvuf alanındaki en üstünler: "Aşıklar Sultanı" Arab İbnü'l-Ferid (1235), bilhassa İran'lılarda Attar (1220), Mevlevî tarikatının kurucusu Celaleddin Rumî (1273-Konya'da) sonra Türklerden Nesimi, Niyazi. Hallac'ın hatırasını yaşatan ve daha az orijinal olan bu şiir, pek seyrek olarak gerçek geleneklere bağlıdır.

İran'lı mutasavvıfların XIV. yüzyılda Hindistan üzerinde belli etkileri oldu. Onlar arasında bulunanların çoğu Moğol istilası sırasında Hindistan'a sığınmışlardır. Bunların ilişkilerinden, Krichnaiste,

Hinduizme inananlar ile müslümanlardan inzivaya çekilenler arasında Müslüman ve Hindu spritüalitesinin, doğrulanan bu ilişkilerin kolaylaştırdığı bir yakınlaşma teessüs edecektir.

İslâm tasavvufu, ilk ve daha sonraki şekiller arasındaki zıtlıklara karşılık çoğu kez gerçek İslâmla bağdaştırılması imkânsız bir eğilim tarafından şekillendirilmiştir. İlâhiyatçı, filozof ve mutasavvıf El-Gazali, nass dışı eğilimi önlemek istedi ve "doğru yolda bulunan tasavvuf" (Nicholson)'u yerleştirmeyi, az da olsa, başardı. Aynı zamanda hukuksal anlayışa ve dinî felsefe olarak görme saplantısına karşı eleştiri yürüten El-Gazali, kutsal birlik kavramına tam bir tanımlama getirmek için tasavvufî girişime koyuldu. Geleneksel inanç, Allah'ı en sade bir şekilde bir şuur ile kavramak ve inanmak için hafif bir inzivaya çekilmeyi gerektiriyor. Böyle bir ortamda ruh, ilâhi aydınlanmanın ışınlarını ele geçirmeye elverişli duruma gelmektedir. Tasavvufî davranış ilahi üstünlüğe zarar getirmeksizin korunmuştur. Önceden olayları bilmek, sadece Peygamberliğin kaynağında kalıyordu.

Özellikle uygulamadaki El-Gazalinin mutasavvıflığı, ahlâkî güzelliğin araştırılması üzerinde ısrarla durmaktadır. Aslında İslâm'a tasavvufun katkısı (ılımlaştırılmış şekli altında kabul edilmiş ve saygı görmüştür) özellikle ahlâkı yeniden diriltmesi olmuştur. Bu özelliği ile Allah'a güvenmenin erdemi (fazileti) üzerinde durulmaktadır. İbadetlerin tamamlanmasından önce şekilsel olarak aynı olan "dua"yı yapmayı teşvik etmektedir. Fedakarane bir şekilde çıkar gözetmemeye kadar götürülmüş yardımseverlik uygulamasında olduğu gibi, namazların tamamlanmasından önce tekrarlanan dualar müslüman sosyal erdemlerinin kaçınılmaz temeli-

dir. Bundan başka tasavvuf, kutsal değerleri (inançları-Culte) yaymak için az mücadele etmiş değildir. Kerametleri ve kendinden geçmeleri nedeniyle bütün büyük mutasavvıflar (şeyhler), bu mücadelede içinde bulunuyormuş gibi görünmüşlerdir. Bunlardan ilki olan Hallac, kelâmcılar onu afaroz etmelerine rağmen, doğrudan doğruya en büyüklerinden birisi olarak yüksek bir saygı gördü. Böylece okulların çeşitliliğine, aşırılıklara ve gerçek yönden sapmalara rağmen tasavvuf (sûfilik) müslüman bağlılarına bir yol, bir çıkış yolu göstermeyi başarmıştır. Gerçek (Kitabî) İslâm müslümanları uzlaştıramıyordu. Gerçekten bu duygu içerisinde resmî kitabî İslâm "bir hal dini" oldu. (Nicholson).

2. Felsefe -İslâm'da felsefe, bütün boyutlarıyla yabancı bir bilim olarak görünmüştür. Zira, Allah ve dinsel konuları kendine konu edinen "Kelâm" ilminin çıkışında hiçbir şekilde spekülatif yardıma ihtiyacı yoktu. Fakat felsefi düşünceler yayılmağa başladıktan sonra gözden düşmeksizin benimsendi. Bilhassa din ve felsefe arasındaki, daha doğrusu akıl ile vahiy arasındaki uyumluluğa inanan müslümanlar tarafından benimsenmiş ve geliştirilmiştir. İslâm toplumunda felsefi düşüncelerin yayılması önce Suriye'de görülen Yunan eserlerinin çevirileri ile başladı. El-Memnun ve ilk Abbasî halifeleri zamanında Bağdad'da çeviriler çoğaldı. Çevirmenler (Humeyn-873 ve oğlu İshak-910) sadece Eski Yunan bilimsel kitaplarını çevirmekle kalmıyor, Helenistik yorumları da içeren özellikle felsefi yazıları da tanıtıyorlardı. Helenistik yorumlar, bazan Yeni Eflatuncu düşüncelere gebe olan Aristoya maledilerek önemli bir hatanın kaynağı oldular. Aristo ve Platoncu uzlaşmaları düşüncesi Araplarda her zaman yerleşmiş olarak kalacaktır. Dahası İslâm

dünyasının ünlü doktrini tamamen Yeni Eflatuncu çizgide bir Aristoculuktur.

Zihinleri kendine çeken Eski Yunan düşüncesi, kelâm düşüncesi kadrosuna doğrudan doğruya giremiyordu. Mezheplerden sapan yenilikçilerin ortaya çıkmalarıyla büyük felsefecilere raslamaktayız. Bunların en ünlüleri tıp filozofu Er-Razi (925)'dir. Er-Razi dünyayı şekillenmiş beş madde biçiminde görmekteydi: Evreni düzenliyen Tanrı, Ruh, Madde, Uzay ve Zaman. X. yüzyılda Basra'da İhvan ü's-Saffa (Frères Sinceres-Samimi Kardeşler) kardeşler Şii doktrini üzerine bulunmaktaydılar. Bunlar daha çok Yunan Eflatuncu eğilimi temsil ediyorlardı.

Felsefi eğilimlere karşı İslâm şeriatını savunmak ve korumak gerekiyordu. Bu görev *Kelâm*'ın eseri oldu. Birbirini izleyen Mutezile ve Eş'ari ekolleri altında gelişen Kelâm, her ne kadar akla dayalı kanıtlar kullandı ise de İlâhiyattan bağımsız, kendine özgü yöntemi bulunan gerçek İslâm ruhunu ve felsefesini meydana getirmeyi hiç düşünmedi. Sadece "Felsefî Meseleler"le bütünleşmek ile yetindi. Bütünleştiği konular evrenin açıklamasını yapmağa çalışan teorilerdi. Allah'ın hiçbir kayda bağlı olmayan ve tamamen kendi iradesine dayalı olan İslâm düşüncesini bütün ile savunmak ve dolayısı ile korumak olanağını elde ediyordu. Sözkonusu olan teori, Fırsatçı Atomculuk şeklinde ifade edilebilir. Aslında bunun temeli Epikürcü Yunan düşüncesine kadar gitmektedir. Bu teoriye göre, dünya bir atom birliğinden ibaretti. Birbiri ardına gelen bir zamanda dünya meydana gelmiştir. Sadece Allah'ın iradesi ile varlığını sürdürmektedir. Hiçbir ikincil neden yoktur, ne ardarda gelen nedenler, ne de tabiat kanunu vardır. Sadece alışkanlıklar bulunmaktadır.

Fakat her şeye rağmen İslâm düşünürleri ara-

sında bağımsız bir felsefe de gelişmiştir. Helenistliğin etkisinde gelişen bu düşünceye felsefe (falsafa) denmiştir. İslâm felsefesinin gelişmesinde çeşitli dönemler bulunmaktadır:

a. El-Gazali'den önceki filozoflar ki, bunlar arasında; El-Kindi (873), El-Fârâbî (950) ve İbn Sina (1037) bulunmaktadır. Tam bir Arab olan el-Kendi, müslüman dünyasına Aristocuların "*müdrike*" teorisini yaydı. İran'lı Fârâbî ve İbn Sina, İslâm nassını reddetmeksizin Yeni Platoncu yayılmayı uyarlamaya çalıştılar.

b. İbn Sinâ ve Fârâbî'ye Gazali Ehli Sünnet namına karşı çıkmıştır. Yeni Platoncuların İslâm nasslarının tümüne saygı göstermedikleri ileri sürülmekteydi. Zaten felsefe her zaman eleştiriler almıştır.

c. Gazaliden sonra gelenler tarafından, orijinallikten yoksun olarak ilâhiyatçı-felsefeci sentezleri Yeni Platoncu düşüncelerin muhtelif elemanlarını bütünleştirmeğe çalışanlar. Bunlardan Suhreverdi, Tusî ve El-İci önemli adlardır.

d. Batıdan bağımsız felsefenin gelişmesi dönemi. İbn Meserre (931), İbn Bâcce (1138) ve ünlü felsefi roman yazarı İbn Tufeyl bu akımın önemli temsilcileridir. İbn Tufeyl *Hayy b. Yakzan* (Uyanığın Oğlu Diri) adında felsefi bir roman yazmıştır. Bu akımın içinde anılması gereken önemli bir isim de İbn Rüşd'dür. (1198).

İbn Rüşd, Kelâmın karşısında felsefenin bağımsızlığını sağlamada önemli bir roloynadı. Avrupa'da Aristo'nun yorumcusu olarak bilinen İbn Rüşd El-Gazali'nin çürütmeye çalıştığı doktrini yeniden düzenlemek ve açık bir şekil kazandırmak istiyordu. Ona göre gerçek ruh üç kısıma ayrılmaktadır. Bunu açıklarken Kur'âna başvurdu. Filozoflar kutsal

metnin öz ruhunu anlıyorlardı. Kelâmcıların ve halkın anladığı, algıladığı şeyleri onlar farklı algılıyorlardı. *Halk ve kelâmcılar farklı şekilde, filozoflar* farklı şekilde gerçekleri savunuyorlardı. İbn Rüşd'ün teorisi gene de şüphe uyandırıyordu. Üzerinde anlaşılamayan, munazaalı sorunlar bulunuyordu. Belirli sorunlar üzerinde ilhama, güven duyduğunu açıklamaktaydı. Onun sisteminin mantığı, aklı aşan sırların varlığını kabul etmemesinde bulunuyordu. Kelamcılar onu dinsiz biri olarak suçlamakta ve eserlerini yaktırmakta tereddüt etmediler.

Genel olarak ilâhiyatçılar (kelâmcılar) tarafından "*filozoflara*" yöneltilen sitemler, her şeyden önce dünyanın sonsuzluğu, inayetin inkârı ve vücutların dirilmesiyle ilgili konularda toplanıyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse bütün insan, yaratma ve Allah düşüncesi tehlikede bulunuyordu.

Eski Yunandan geçen sistem Tek Allah'a karşı duran bir düalizm üzerinde kurulmuştu. Bu Düalizm pek çok konuda görülür: sonsuzluk, yaratılmışlık, bir sürü aracılar ile doldurulmuş olan bu iki unsuru ayıran uçurum, en sert determinizm ile belirlenmiş olan "Yüksek Varlık"ın takipçilerinden südûr etti. Bu sistemde felsefeciler Allah düşüncesini korumaktalar. Akıl faaliyetinde hiçbir sınır tanımıyorlar. Filozoflar kutsal varlığın zengin bolluğundan südûr eden dünyanın sonsuz varlığını hayranlıkla seyrediyorlar. Buna göre İbn Rüşd, yaratma düşüncesini kabul etmemekteydi. "Birden çoğa geçme"yi anlatırken İbn Sinâ ve Fârâbî, her biri bir gök küresini üreten ruhsal hiyerarşi halindeki unsuru aracılarla anlatmaya çalıştılar. Fârâbî yüceltilmiş dünyanın en zeki insanıdır. O insanlığın zekâlarını aydınlatmıştır. Onlara göre yaratılmış olan dünyada varlığını sürdüren sert bir determinizm

vardır. Ama gene de İbn Sinâ için bu determenizm varlığın düzeniyle sınırlandırılmıştır. İbn Sinâ Kelâm öğretmenliği yaparken ihtimaliyet kavramından südûr eden vahdaniyet ile bütünleştirmeğe çalıştı. Fârâbî ruh ve varlık arasında Aristo tarafından ortaya koyulan mantıksal ayırımın metafizik planı üzerinde çalıştı...

İnsanın ruh düşüncesinde Eski Yunan düşüncesinin ağırlığı az değildir. Alexandre Aphrodire tarafından eleştirilen Aristotalesci teoriye göre bilgi (şuur), objektif bir müdrikede olabilen insanî müdrikeden *göreceli müdrike* düşüncesine dayanmaktadır. A. Aphrodine düşünce temelinde bütün müslümanlara hizmet etmiştir. Göreceli müdrike, bütün Arap filozofları tarafından, bütün insanlar için ve maddî olmayan bir öz şeklinde düşünülmüştür. Mümkün müdrike'ye gelince, tabiatı üzerinde kuşku, kaygı vardır. Ölümsüz ruh, veya vücutlara bağlanan basit yetenek vücutla birlikte ölmektedir. İbn Sina ruhun manevî tabiatını doğruladı. Çekirdek durumunda olan ölümsüz cevher (öz) mümkün olan müdrikedir. Oysa İbn Rüşd, bütün insanlar için sadece bir mümkün müdrikeyi tanımamaktadır. O, ruhun ölümsüzlüğünü reddetmeyi mantığa daha uygun buldu. İbn Sinâ ruhun ölümsüzlüğünü savunmayı sürdürmüştür. Vücudun ölümden sonra dirilmesi sorununa pek yaklaşmak istememiştir.

Filozoflar genellikle dinsizlikle suçlanmışlardır. Onların sistemlerini çürütmek için Gazalî, karşılarına mutlak iradeye sahip bir Allah düşüncesini çıkarmış ve zaman sorununu yalnız akıl ile ispatlamağa çalışmıştır. İnayet ve mucizenin mümkün olduğunu korumak için en sert eleştirilerde bulundu. Nihayet kişinin ölümsüzlüğünü savundu. Dikkat edilirse filozoflarla önemli görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

Bununla birlikte bunlardan "*Müslüman filozoflar*" şeklinde sözetmek mümkündür. Zira hiçbir zaman Kur'ânı tanımadıklarını söylemiş değiller ve kendilerine göre Kur'ânın gerçek duygusunu anlatmak istiyorlardı. Kurdukları sistemler, İslâma ait olduğunun işaretini taşıyorlardı.

Daha önceden kurulmuş tutarlı bir sistemi kabul ederken, bu filozoflar, İslâm nasslarının icaplarına uygun kalmak için gerçekten güç ve çaba harcadılar. Ama imanın ve aklın anlaşmasını yerleştiren önceki problemi bilmemekten (ya da atlamaktan) dolayı, akılcılıkları nedeniyle Ehli Sünnetin sınırlarının dışına sürüklendiler.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen yine de İslâm düşüncesi üzerinde ve düşünce tarihinde değerleri ve saygınlıkları büyüktür. İslâm düşüncesi üzerinde büyük bir etki bırakırlarken, hukukî bilimlerin dışındaki düşüncelere angaje olarak düşünce hayatının ufuklarını bir zaman için genişlettiler. Ayrıca bundan böyle "Fırsatçı Atomist" teorisini bırakırlarken, Yeni Platoncu çevreyi oluşturan kelâmcı araştırmayı diriltmek için gayret sarfettiler. Belki de bu kelâmın "modern bakışı"dır. Bir diğer yandan Sûfilik hareketi ile paralel olarak çalışmışlardır. Entellektüel bir şekil altında filozoflar tarafından bilinen ideal ahlâkı biraz daha yüceltmeğe yakınlık duymuşlardır. Ruhun giderek artan bir eğilimle temizlenmesi aracılığıyla görevli müdrike ile insan müdrikesinin birliğini savundular.

Birbirinden ayrı Kelâm, Sûfilik ve Felsefe eğilimleri arasında Gazalî orta yerde bulunmaktadır. O, bilinen mutasavvıf ve filozoflar arasında orta çizgide yeralmıştır. İlâhiyatı (théologie) "yeniden canlandırmak" için bu gerekiyordu. O'nun ünlü eserinin adı: "Din ilimlerinin ihyası-İhya El-Ulûm Ed-Din"dir.

ALTINCI BÖLÜM
BİLİMSEL VE SANATSAL FAALİYETLER

1. Bilimler -Dindışı bilimler, felsefenin ortaya çıktığı zamanlarda İslâm dünyasında görünmeğe başlamışlardı. Bağdad'da Hıristiyan Suriye'den Honain ve Harran'da Sabit b. Osman (901) ın yardımları ile Yunan eserlerinin Arapçaya çevrilmesi ilk bilimsel faaliyetlerdir. Aslında felsefe, başlangıçta Yunanlılar tarafından ünlüleştirilmiş ve dinlerin dışında bulunan bilimlerden birisi değildi. Önceleri büyük çabalarla Eflatun, Aristo, Öklid, Ptolemee, Galien ve Hippocrate Arapçaya çevrildiler. Bu çağda, her ne kadar Yunan eserleri çevrilmekte ise de yine de bir sınırlandırılmışlık sözkonusu idi. İran ve Hindistan Yunan etkisine katkıda bulunuyorlardı. Araplar, bilhassa "Gondi-Chapour" okulunun mirasını ele geçirdiler. V. yüzyıldan itibaren Yunan bilimleri ile ortak bir noktada karşılaşmışlardı. VIII. yüzyılda halifelere bu okul ilk doktorları yetiştiriyordu. Bilimsel çalışmalar ve bunlar için özellikle büyük kütüphaneler resmî kurumlar tarafından desteklendi ve bu yolla da bilimsel çalışmalar kolaylaştırılmış oldu. Kütüphaneler Bağdad, Basra ve Kahire'de bulunuyordu. Bilimsel çalışmaların artmasıyla hukukçularla dindışı çalışmalar yapanlar arasında ilişkiler pek iyi gitmiyordu. Hukukçular bunlara dostça bakmıyorlardı. Zira, bunlar tehlikeli doktrinleri ortaya atıyor ve yayıyorlardı. Meselâ, Er-Razi gibi...

İslâm ülkelerinde bilimlerin gelişmesi Yunancadan yapılan çeviriler ile başlamış ve şartlandırılmıştır. Bu yıllarda bilimsel faaliyetlerde doğulular önde geliyorlardı. Bilimsel faaliyetler birkaç temel eğilim ile ortaya çıkmıştır. Dini şeriatın, pratik hayatın ve ihtiyaçların durumuna göre uyarlanması eğilimi, el altında bulunan bilgi ve ansiklopedik faaliyetlerin topluma sunulması eğilimi, somut gözlemlere girişme eğilimi (astronomi, tıp gibi alanlarda) gibi. Ayrıca eskilerden kalan kitabî bilgilerin bütünleştirilerek zenginleştirilmesine de çalışılıyordu. İslâm'da gerçek evrenin atomistik düşüncesine göre mutlak bilimlere yönelme eğilimi (geometri üzerinde cebirin üstünlüğü) vardır. Belirtmek gerekir ki bilimlerdeki gelişmeler sadece müslümanlara ait değildir. Müslümanlar ile Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiiler bu alanda yarışmışlardır. Bu dönemdeki ünlü bilginler genellikle İran kökenlidirler. Ayrıca, Arapçanın bilimsel olguların anlatılması, ifade edilmesi için elverişli bir dil olması olumlu bir unsur olarak roloynamıştır.

Sayısal değerlerde harflerin (işaretlerin) yerine "hint" sayılarının ve sıfırın kullanılması ile *aritmetik* geliştirildi. Halen batıda rakamlara "Arap" rakamları denmektedir. Böylece bu temel üzerinde "rakamlar bilimi"nin dalları ortaya çıktı. Astroloji alanında tarihsel bir doğulu geleneği sürerken astronomi, Abbasî halifeliğinin başlarında parladı. Bağdad'da kurulan rasathaneler'de Sabit bin Kurra, güneş yılının uzunluğunu tesbit etti. Yine burada 900 senelerine doğru El-Battânî dünyanın eğimini hesapladı. Kahire, Semerkant, Korodva ve Tuleytula'da yetişen astronomlar daha az ünlü değiller. Endülüste ve diğer İslâm ülkelerinde yetişen İslâm astronomlarının eserlerinden Avrupa Orta Çağda

faydalandı. Bilginlerin ünleri, Moğol valilerin saraylarında gittikçe arttı. Bu bilginlerden biri olan Uluğ Bey, ünlü kitap yazan bir bilgindir (1437). Astronomi, Arap bilginlerini tasarı ve küresel trigonometriyi kurmaya yöneltti. Aslında eski Yunanlıların geometrisi de bilinmekteydi. El-Battânî ve onun izleyicisi Ebu'l Vefâ sinüs ve tanjant kavramlarını trigonometriye soktular. Özelikle bu bilginler *Cebire* (Arapçada al-Cebir denir) kendilerini verdiler. Böylece mutlak bir bilim yapmış oluyorlardı. Bilginlerin bu alandaki buluş ve yöntemleri daha pek çokları tarafından geliştirildiler. 840'lara doğru El-Havarizmi, sonra İranlı matematikçi, şair Ömer Hayyam (1123) bu alanda büyük hizmetler vermişlerdir. Çalışmalar geometriden ayrılmaksızın devam etti. Geometrinin bir bölümü olan trigonometri zamanla bilginleri modern analitik geometriyi kurmaya götürdü.

Yunanlılar tarafından atılmış temeller üzerinde Araplar (müslümanlar), Kimya'yı islah ettiler. Ünlü Câbir (VIII. yüzyılın sonunda)'e maledilen eserler ve Er-Râzî'nin ansiklopedisi sonra ortaya çıktı. Bu eserler insan vücudunun organlarını göstermekteydi. Kimyanın temel yöntemlerinden birisi olan "damıtma" dan yararlandılar. Batı bu bilginlerin bilgilerinden (bulgularından) faydalanmıştır. Mesela, Fransızcaya "alkol" kelimesi geçmiştir. En özgün (orijinal) araştırmalar fizik alanında yapıldı. Özellikle de "optik" alanında. İbn Haitham (Alhasen, 965) Öklid ve Ptolemee'nin kurallarını, yeni bir teoriyi hazırlamak için çürüttü. Onların teorilerinin boş olduğunu ispatladı. Üstelik mirasçıları tarafından benimsenmediği halde. Tıp alanında müslüman bilginler sistematik çalışmaları ve klinik gözlemleri ile ünlü hale gelmişlerdir. Bu alandaki en büyük

bilginlerden biri olan Er-Râzî, Tahran yakınlarında Reyy'de ve sonra Bağdad'da dikkatli ve titiz bir pratisyen olarak çalışmalarını yürüttü. Ölünce geriye iki tür eser bıraktı: biri pratik eserler. Bunlar içinde en ünlüsü "Çiçek Hastalığı" üzerinde yazılmış olanıdır. Diğeri tıp bilgilerinin en geniş ve engin bir ansiklopedisi olan *El-Hâvî* adlı eseridir. Daha sonraları İbn Sinâ'nın *Kânun*'u (El-Kanûn fî't-tıb) yazması ile bu eser değerden düşmüş oldu. Batı çok ünlü bir cerrah olan Ez-Zehravi'yi (X. Yüzyıl) da bilmektedir. Yine bu dönemdeki ünlülerden İbn Zuhr (Avenzoar), İbn Rüşd ve Yahudi Maimonide (XII. yy) yi de tanımaktadır. Hıristiyanlar bunların bilgilerini toplamış ve uzun yıllar bunlardan yararlanmışlardır. Gerçekten İslâm'ın ünlü bilginleri, Ortaçağda bilhassa tıp alanında çok ileride bulunuyorlardı. Avrupa Haçlı Seferleri sonunda hastanelerin kullanımını müslümanlardan öğrendiler ve aldılar. Hastaneler aslında İran kaynaklıdır. Mâristan denen hastaneler Doğuda gelişmiş ve sayıları hızla artmıştır.

İslâm'ın himayesi altında birçok bilimsel disiplin gelişti. Araplar ve İranlılar, Hindu ve Yunan düşüncesinin ünlülerini sadece tercüme etmekle kalmayıp, değişik alanlardaki gözlemlerle ve bilhassa önemli buluşlarla, bilimsel düşüncenin gelişmesine katkıda bulundular ve onu zenginleştirdiler.

2. Edebiyat -İlk dönemlerde farklı müslüman ülkelerde farklı dilleri kullandıkları halde İslâm medeniyetinin en önemli eserleri ve bu medeniyeti en güzel ortaya koyan Arapça ve Farsça olmuştur. Dini ibadetlerin dili olan "Arapça", her zaman diğer diller üzerinde bir üstünlüğe sahip olmuştur. Edebi üretimin karakteristik belirtilerinden birisi, Arapçanın kullanıldığı Kur'ân bilimlerinden doğmuş ol-

ması ve derin bilgi ve saygın bir yer işgal etmesi olmasıdır. Özellikle *Filoloji* ve *tarih* başlangıçta "*hadis bilimlerinin*" veya tefsirin yardımcıları gibi görünmüşlerdir. Basra'da (VIII. yy) Halil ve Sibaveyh ile Kûfe'de El-Kisâi (865) sonra Bağdad'da İbn Kuteybe ile filoloji alanında çalışmalar ilerlemiştir. Bu bilginler vahiy kitabının dilini araştırma konusunda kendilerini görevli saymış ve gramatik (dille ilgili) kapalıkları açıklamağa çalışmışlardır. Daha sonra sözlük çalışmalarında olduğu gibi dilin bir düzene konulmasında, öyle benziyor ki Eski Yunan yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Hz. Peygamberin biyografileri ile gösterişsiz bir şekilde başlayan *tarih*, (Sire, İbn Hişam, 864) yavaş yavaş din dışında bir bilim haline geldi. Peygamberin biyografileri, Cahiliye dönemindeki eski öykülerin, anlatılanların yerine geçti. Şehirlerin kurulması, hanedan ve imparatorlukların sahneye çıkması, insanlığın gelişmesi aynı zamanda ünlü şairler, hukukçular ve hadisçiler kuşağını da yetiştirdi. Hadis metodunda, hadis ravileri tarafından taşınan garantili sözlü kaynaklara başvurma devam ediyordu. Bu arada Taberi'nin *Genel Tarihi* (Kitâbü ahbari'L-Rusûl, El-Hatib'in *Bağdad Tarihi* (Tarihu Bağdâd) ve XI. yy'da İbn Asakir'in *Şam Tarihi* (Tarihu Medinet Dimask) anılmağa değer. Bununla birlikte yazılı kaynaklara dayalı olarak yıllıkların kullanıldığını da görmekteyiz. Yıllıkların kullanımı genellikle İranlı kâtipler tarafından olmuştur. Arada bir olayların kopukluğu görülse de gene de toplumsal gelişmelerin takip edilmesi bakımından önemli eserlerdir. İbn Haldun (XIV. yüzyıl) ünlü Berberiler Tarihinin Mukaddimesinde toplumların yüzyıllık gelişmesini belirleyen kurallarını, bir tarih biliminin temellerini ortaya çıkararak, belirledi. Arapların *coğ-*

rafya adını verdikleri topoğrafî ve etnoğrafî ile ilgili araştırmaları kapsayan bilimin tarih ile bitişmiş olması gerekmektedir. Bu bilim dalı, eğitimsel ve pratik yapısı ile ilerlemiştir. Olayları nakleden kâtiplere yönelik olarak bir "namuslu adam" kültürü de gelişme göstermiştir. Zira olayları nakledenlerin doğru yazmaları, hayallerinden, yalan ve yanlış bilgileri katmamaları gerekiyordu. Bu alanda El-Mesudi'nin (956) "Murûcü'z-Zeheb"'ı ve İbn Miskeveyh'in günlükleri (Tecaribü'L-Ümem) anılmaya değer.

Coğrafya ve tarih ile farklı konuların anlatılmaları, çeşitli eğlendirici genel kültür kuralları ve eğitici denemeleri içeren *âdâb*'a zarar verdi. Âdâb öğretmenlerinden ve büyük nesir yazarlarından olan El-Cahiz (869)'da bir şekil ve Arapçanın zenginliğiyle ifade edilen artistik anlatım bulunmaktadır. Abbasiler döneminde Bağdad'da ve Emeviler zamanında Şam'da bilim ve sanat merkezlerinin bulunmalarının yanısıra; Hamedanlılar zamanında Halep, Fatımiler zamanında Kahire, Selçuklular'da Nişabur ve yine Mağribde ve Endülüste serbest şekilde bulunan çok sayıda bir edebiyat aristokrasisi yaşamaktaydı. Bu topluluklar hayatın güzelliklerini sade, güzel ve türlü lirik şiirleri seven, sert dinî değerlere az ilgi duyan topluluklardı.

Kuşku yoktur ki edebiyatta en çok yararlanılan biçim kaside olmuştur. Seyfü'd-Devle'nin ırkî öğünmelerini sergilediği İsmaili doktrinlerin gurur ve kibirleriyle karışık yüksek olayları şarkı haline getirip söylemesine kadar El-Mutenebbi (965) ile Kasîde yerini korumuştur. Araplarda benzer başarı ile destan bilinmemektedir. Bir milletin üstün olarak belirtilmesi yasaklanmış olduğu halde İslâm öncesinin soyluluk konularını sergileyen çeşitli eserlerin (Firdevsinin 'Süleyman-nâme', 1123) bulunduğu

İran edebiyatında İslâm dünyasının sinesinde özgün kişiliği ve kültürü ile dikkat çekicidir. Emeviler dönemindeki sövgülere girişilmesine kadar İranlılar Arap şiirlerini söylemişlerdir. Araplardan söyledikleri şarkılar şarap, sevgi, Ebu Novas'ın duygusal sevgileri ve bazan da düşsel bir sevgi anlatan şarkılardır. Din dışındaki bu sevgi (aşk) gösterimleri alanında düzyazıda iki ünlü eser bulunmaktadır. Biri Endülüslü İbn Hazm (1064)'ındır. Düz yazının yerini psikolojik tahlilleri sunan eserler almıştır. Sevgi ve aşk şiirlerinin tema ve görünümlerini, din dışı şiir olmaktan uzak olarak tasavvufi şiirle farklı ruhla birleşerek ortaya çıkmıştır. Dünyadan el-etek çekmeye çağıran (zühd) "filozof şiir"in temsilcisi Ebu-l-Atâhiya'dır (828).

Saray edebiyatında ve özenticilikte -ki git gide X. yüzyıldan sonra edebiyata girdi- "toplantılar" türüne girmektedir. Bu alanda El-Hariri (1122) ve El-Hamedani (1007) nin Makâmât'ı önemlidir. Bu tür edebiyat daha ziyade aynı kişinin başarılı görünümler üstünde komik ve değişik nesnelerle ilgili skeçlere geniş yer vermesidir. Bu türden eğilim İspanyol edebiyatı üzerinde etkisini gösterdi. (Don Quichotte). Şehir edebiyatı (Souks litterature), daha az rafine olmuş, ama belki de çok daha dinî havalı idi; halk hikâyeleri (kıssa)'nde İslâm'a karşı veya iyice İslâmî değerlere karşı, Hindu, İranî ve Bedevî folkloruna İslâmî değerlerin eklendiği görülür. Meselâ, binbirgece masalları, Antar'ın romanı gibi...

Kısaca, felsefe konuşmadan, nass'dan izole olmuş hür bir düşünce ile çeşitli şekillerde edebiyat gelişme gösterdi. Bunların en ilginç örnek tipi Ebu-l Ala El-Maari'dir (1057). El-Maari, insancıl ve inzivaya çekilen birisidir. Suriye'de yaşadı. "Manevî acı, dinî rölativizmi, insancıllığı ve eşitliği tavsiye

etmesi, ahlâkının evrenselliği, bütün düşüncesinin sembolizmi, dinin ibadetlerle ilgili gösterimlerinin ötesinde araştırma arzusu ile" (H. Laoust) El-Maari, hiç kuşkusuz İsmaili hareketinin etkisine katlanmıştır.

Derin bilgi olarak edebiyat, şeriat tarafından bütünü ile teşvik edilmemişse; bu doğru yoldan sapmış olmasındandır. Ama yine de İslâm mantığının farklı anlatım çizgilerinden birisi olmuştur. Halbuki Şii etkisi bağımsız İslâm düşüncesi içinde ortaya çıkmış ve İslâmî bir hava içinde halk hikayelerini, âdâb kitaplarını bürümüştür. Saray insancıllığı, kendine toplumun dinî-hukukî kadrosunu ihmal eden adam anlayışını hiç kimse içermedi. Tam tersine ortaya konan boşluk duygusu ile yardımda bulunmuş, adeta korumuş oluyordu. En etkili şiir sadece Arap şiiri değil İranlı şiirdir. Yaratıkların geçici özlem duyguları ile belirlenmiştir şiir.

"Senin için sevilmiş olan evler, barınaklar kalblerimdedir. Boşsunuz, ama onlar sizi terketmemişlerdir. Onlar bilmediğinizi biliyorlar... ah hiç kuşku yok! İkisi arasında, önce sizin üstünüzdedir ki anlayana kadar ağlıyorlar!"

El-Mutenebbî

İslâm şiirinin görünümü iki kaynaklıdır: geçici düşünce heyecanı eğilimi veya Allah'ta birlik arzusu.

- Din dışında kalan şiir ve
- Tasavvuf şiiri. Bunlar arasındaki engeller, Ömer Hayyam'ın olağanüstü tasavvufunda olduğu gibi bazan silinecek duruma geldiler. Hayyam zevk düşkünü ve hafif üzüntülü bir şahsiyettir. Dahası, bu anlayışın sonucu olarak insan kişiliğinin yadsınması, kadere karşı insanı kaldırarak felâketlerin yokluğunu anlatmadan başka Arap muhayyilesine, özellikle zengin edebi şekillerine uydurdu. Arada sı-

rada önemli kişilere takdim olunan skeçler, saçma sapan sözlerle ilgili rubailerden ibaretti...

Bu dünyanın geçiciliği duygusu, doğulu yaşamın duyarlılığı, bağımsızlıkların yerel geleneksel kıskançlığı üstüne eklenerek, özellikle İran ve Endülüste, oluşan kültür, değişik belirtiler arasında müslüman kültürün temelini oluşturdu. Tam olarak dinî görünümden bu yana (Kur'ân bilimleri ve yardımcı bilimler eskiden kalan manevî ilham, gerçeklik ölçüsü içinde, edebiyattan uzak bulunmaktadır). Saray insancıllığının rafine olmuş şekli ile edebiyat, bir halk insancıllığına doğru geçerken şiir, dinin dışına taştı ve düzyazı da gelişme gösterdi.

3. Sanat -İslâm sanatının yansıması, en güzel şekilde pratik zorunluluklara doğrudan cevap veren mimarlıkta görülür. Tabiatın soyut bir gözleminden doğmuş özgün estetiği ile İslâm düşüncesi, anlayışı, zihniyeti bu eserlerde açıklanmaktadır. İslâm sanatı, bize bir hanedan sanatı gibi görünmektedir. Bilhassa yazı ve söz sanatları, gerçekten bilim ve sanatı koruyan iktidarların büyük yardım ve cömertlikleri bulunmadan gelişemiyordu. Yöneticiler yeni sanatsal faaliyetler ve ürünlerin yanında bütün kalbleriyle bulunarak ünlü duruma geliyorlardı. Başkentlerin süsleri veya lüks hayatlarının şahitleri idiler bu ürünler. İslâm dünyasının mahalli geleneklerinin mirasçıları olarak çeşitli sanat şekilleri aynı anda ve başarı ile gelişmiştir.

Bize kadar gelmiş bulunan sanat eserleri arasında camiler, saraylar, medreseler, türbeler ve manastırlarda farklı sanatsal şekiller bulunmaktadır. Cami, mahalli sanatsal yöntemlerle sosyal ve dini hayatın arzu ve isteklerini anlatan en anlamlı örnektir. Bütün şehirlerde Peygamberin evinin ilk planına bağlı kalınırken (örtülü ibadet yeri ve av-

lu), bir diğer yandan bir minare ilk kez Suriye'de camiye ilave edildi. Bilindiği gibi Suriye önceleri Hıristiyandı. Burada kiliselerde istek bildirme salonlarında yüksek yerler bulunuyordu. Emeviler döneminde ilave olunan minare konusunda buradan örnek alındığı söylenebilir. Başlangıçtaki bu uzlaşma, kısaltma ile sembolleşmiş bulunan mihrab ile birlikte zorunlu bir unsur haline geldi. Ve zamanımıza kadar bütün dönemlerde bir gelişme olarak geldi. İslâm mimari eserlerinin pek çok türünde mihrâb ve minareye raslanmaktadır (J. Sauvaget). Mağribde "T" biçimindeki camiler hakında pek bir şey söylemeye gerek yoktur. Selçuklu mimarisinde ve sonra Anadoludaki kubbeli Türk camisi ile klasik İslâm mimarisinde birtakım değişmeler oldu. XVI. yy. da İstanbul'daki Bizansın Ayasofya kilisenin düzeninin kabul edilmesi de önemli değişmeye yolaçmıştır.

İslâm sanatının en belirgin tarzı olarak ortaya çıkan mimarî bütünlük düzenlemesi içinde birlik yoktur. Bilhassa oldukça kaliteli bir süsleme (tezyin) sanatı, özellikle türbelerin dış yüzlerindeki kaplamalarda kullanıldı. Mermer ve mozaik kaplamalar ve duvar dekorları gibi. İkinci derecedeki sanatlarda yararlanılmış olan dekorasyonun zenginliği incelikle hizmet etmiştir. Ağaç oymacılığı, fildişi, kakmacılık, deri üzerinde çalışma, metalleri işleme, kuyumculuk, kumaş ve kumaş işleme, seramik, renklerle süsleme ve minyatür sanatı gibi çok sayıda sanat faaliyeti zirveye çıkmıştır. İslâm dünyasında gelişen ve oldukça ileri düzeye erişen bu sanatlar gerçekten büyük bir tekniğin ürünüdürler. Fakat bu süslemenin değeri temelde ARABESK'in gelişmesinde ortaya çıkan ve ifade olunan ruhtan gelmektedir. Bitkisel ve hayvansal şekillerin son derece biçimlendirilmesi, alabildiğince yinelenen

açık ve serbest geometrik şekillerden yararlanma ve bunların kusursuz bir yöntemle bağdaştırılması son derece büyük maharet isteyen işlerdir.

İslâm sanatında kitâbeler de önemli bir yer işgal etmektedir. Yazıtların dini değerlerinin yanı sıra, Arap yazısının süslemedeki yüksek niteliğini anlatmaktadırlar. Buna karşılık, pek seyrek olarak yuvarlak kabartı kullanılmıştır. Model için alınan eserlerin canlı varlıklar olması İslâm tarafından kesinlikle yasaklanmıştır. Resim yapmayı yasaklayan bir hadise göre, canlı resim yapanlardan resimlere can vermeleri emredilecek ve onlar da bunu başaramayacaklardır. Bazı ilâhiyatçılar resim yapmanın yasaklanmasını istemişlerdir. Buna karşılık doğuda olayları ve nesneleri temsille anlatan bol bol figürler kullanılmıştır. (*Meselâ İran, Moğol ve Türk minya*türleri.) Fakat üsluplaşma eğilimi, çizgi bezemesinin gelişmesi, insanlığın sanat tarihinde orijinal bir yer tutan bu ince artistik şekil yardımcı olacaktır.

Soyut anlayışına karşılık tarihsel ve coğrafî olarak bu sanatın İslâm ve onun gerçek birliğine hizmet ederek, müslüman kültürünü taçlandırması gerekmektedir. Birbirinden ayrı eğilimlere rağmen İslâm sanatı İslâm kültüründe önemli bir yer tutmaktadır ve onu yüceltmektedir.

Böylece İslâm sadece bir din şeklinde anlaşılamaz. Sadece bir topluluk (cemaat) şeklinde de görülemez. Biz İslâmı bir medeniyet şeklinde görmekteyiz. Bu medeniyet bütün şartlarda farklı dinsel, düşünsel ve sanatsal belirtileri ve faaliyetleri yaşatmaktadır. Böyle olmakla birlikte XVI. yy'dan başlayarak bu medeniyet Osmanlı egemenliği altında gerilemek zorunda kaldı. Yayılmayı bırakarak, bir gevşeklik ve uyuşukluk içine giren bu medeniyet modern zamanlarda bile uyanamamaktadır.

YEDİNCİ BÖLÜM
ÇAĞDAŞ İSLÂM

İslâm için çağdaş dönem, Napoléon Bonapart'ın Mısır Seferi ile (1798-1801) başlamaktadır. Bu yıllar Avrupalıların sömürgeciliğe teşebbüs etmelerinin ve Ortadoğu'da araştırma yapmaya başlamalarının yıllarıdır. Mısır, bu arada Batı metod ve tekniklerinin üstünlüğünü öğreniyordu. Batının üstünlüğü karşısında İslâm önce kendi içine kapanmağa çalıştı. Farklı eğilimlerle Batı üstünlüğüne tepki gösterdi. Yabancıların müdahalelerine başarı ile karşı koyma arzusu bu dönemdeki İslâm'ın belirleyici özelliğidir. Ayrıca maddî kalkınma ve kültürel gelişmelerde Avrupa medeniyetine yetişme arzusu ve isteği önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kriz ve arama dönemleri henüz tamamlanmış değildir. Hayatın yeni şartlarına yeniden uyum sağlama ve düşünme Çağdaş ve Modern İslâm'ın tarihini meydana getirmektedir.

1. Çağdaş Dönemde İslâm Dünyası -XIX. yüzyıl, ve XX. yüzyıl başları Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş ufalarak gerilemesinin sona vardığı yıllardır. Avrupanın zilyedliğindeki Hıristiyan unsurların başkaldırmalarına borçlu olan bölünmeler "*hasta adam*" üzerinde güçlerin doyumsuzluğuyla birleşince, çeşitli uluslararası olaylar meydana geliyordu. Bu çerçevede Osmanlı Devleti yavaş yavaş bitip tükenmekte idi.

- 1829 Yunanistan'ın bağımsızlığı ve Sırbistan-

'ın otonomisi.

- 1878 Bulgaristan devletinin oluşturulması. Dobruca'dan vazgeçme, sonra Bosna ve Hersek'den çekilme. Kıbrıs'ın İngiltere'ye terk edilmesi.

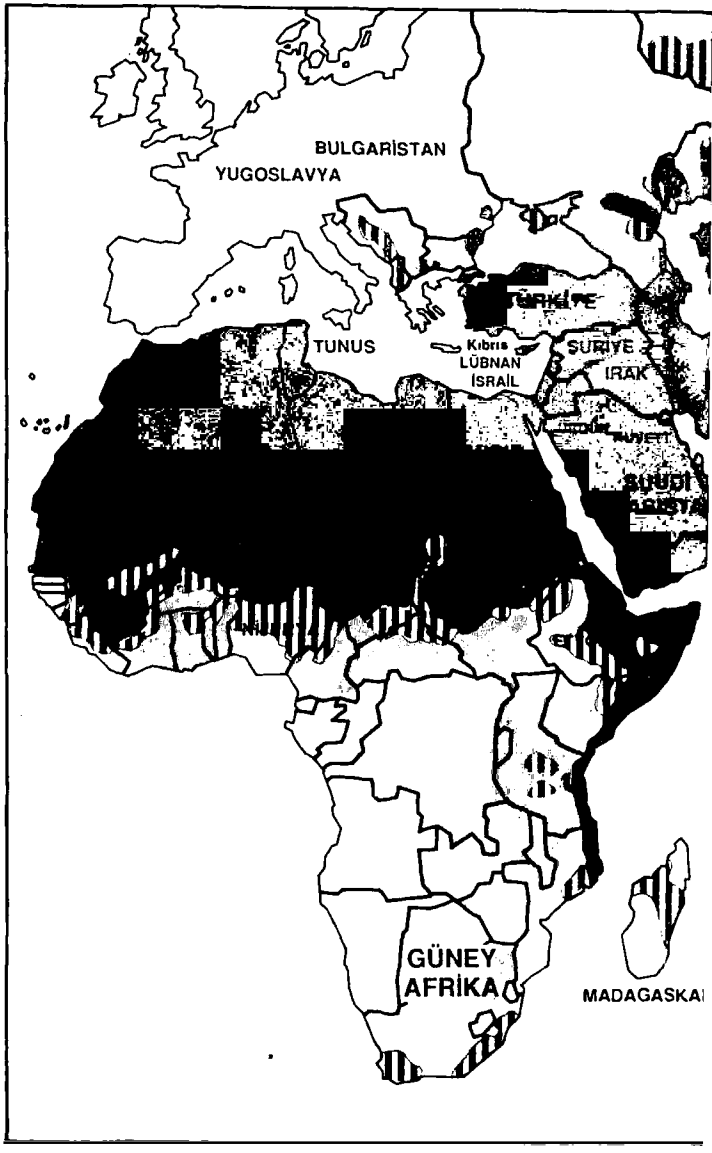
- 1913 Arnavutluk ve Makedonya'nın bağımsızlığı.

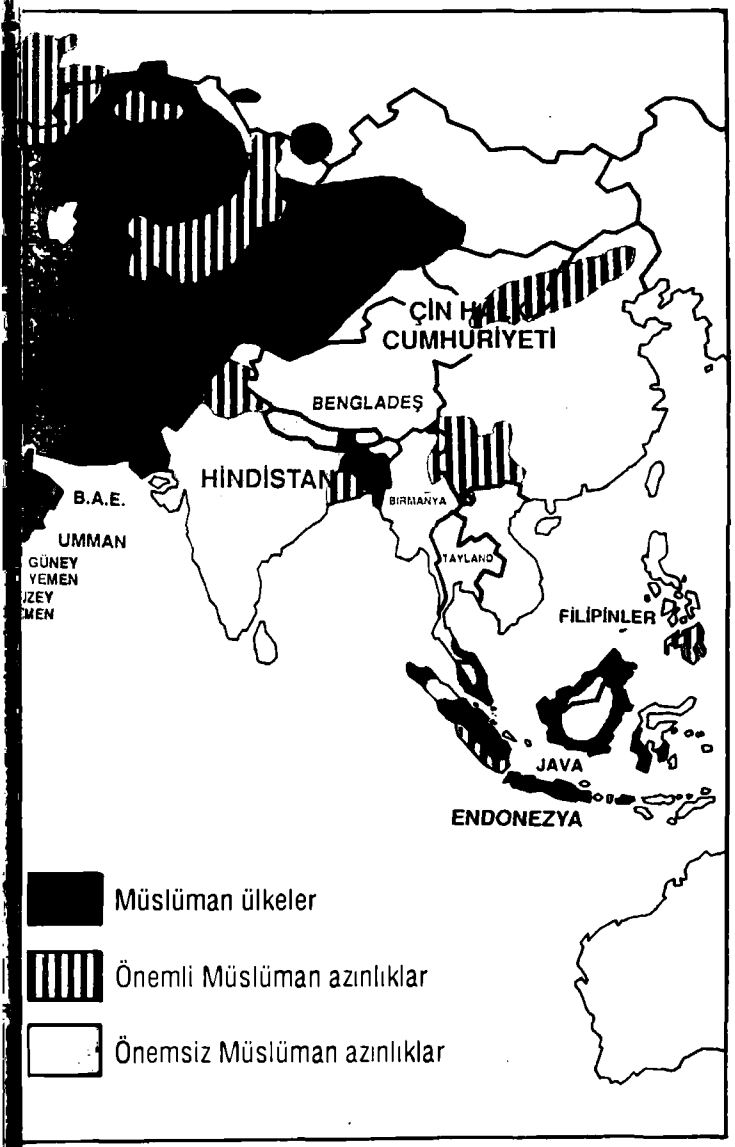
- 1920 Sevre Antlaşması. Almanya'nın müttefiki Osmanlı Devleti Türkiye'de Boğazları ve İstanbul'u bırakmaktaydı. Ki burada yani boğazlarda 1841 Boğazlar Antlaşması bulunmaktaydı.

- 1922'de Osmanlı Devleti tarihe karışıyordu.

XVII. yüzyılda'da özgürlüğünün kararsızlığında olan Mısır, aynı yıllarda Osmanlı himayesinden kurtuluyor ve önemli bir güç oluyordu. Memlûkların katliamından sonra iyi bir yönetici olan Mehmet Ali Paşa (1811-1849) yönetim, ekonomik ve askerî teşkilatları Batılı yönetimlerden etkilenerek modernleştirdi. Ordusu ile Arabistanda, Yunanistanda ve sonra iki Mısır-Türk savaşı sırasında önemli başarılar kazandı. Bundan sonra Genel Valilikten tam bağımsızlığı ele geçirdi. Paşalığın verasete geçmesini (1840) de Osmanlı Devletiyle yaptığı antlaşma ile sağladı. Osmanlı Sultanı bunu vermek zorunda kalmıştı. Bu arada Sudan'ı da fethetti (1820-47).

Bütün bunlara rağmen Mısır, bağımsızlığını kaybetmede gecikmedi. Hindistan yolunun anahtarı Süveyş Kanalı'nın açılması İngiliz isteklerini öne çıkardı. Fransız-İngiliz ortak egemenliği (1879) sonra İngiltere'nin Mısır'ı himayesine alması (1882), Sudan üzerinde Mısır-İngiliz ortak egemenliği (1899) şeklindeki gelişmeler Mısır'ın bağımsızlığını ortadan kaldırıyordu. Avrupalıların diğer sömürge teşebbüsleri Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında önemli roloynadı. Ortadoğu'da diğer sömürgeler Osmanlı Devletinin parçalanması ile kuruldu.

BULGARİSTAN
YUGOSLAVYA
TUNUS
Kıbrıs
LÜBNAN
İSRAİL
SURİYE
IRAK
GÜNEY
AFRİKA
MADAGASKA

ÇİN HALK CUMHURİYETİ
BENGLADEŞ
HİNDİSTAN
BİRMANYA
TAYLAND
B.A.E.
UMMAN
GÜNEY YEMEN
FİLİPİNLER
JAVA
ENDONEZYA
Müslüman ülkeler
Önemli Müslüman azınlıklar
Önemsiz Müslüman azınlıklar

- Fransa tarafından Cezayir'in işgal edilmesi (1830-47).

- Tunus üzerinde Fransız himayesinin kurulması (1881).

- İtalya'nın Libya'yı işgal etmesi (1911-12).

Öte yandan 1850'lere doğru İngilizler tarafından Hindistan'ın işgalini, 1907 antlaşmasından sonra Rus ve İngilizler'in etkisinde iki ayrı bölgeye ayrılan İran topraklarının bölüşülmesi ve Fas üzerinde Fransa'nın egemenliğini de belirtmek yerinde olur (1912).

1914-18 savaşını takip eden yıllar, Arap milliyetçiliğinin ve Türkiye'de derin dönüşümlerin ortaya çıktığı yıllar oldu. 1919 (1918 olmalı, D.D.) Mütarekesinden sonra Ankara'da Mustafa Kemal'in yönetimi altında devrimci bir hükûmet kuruldu. Bu hükûmet Sevre antlaşmasını onaylamayı reddeti. Anadoluyu işgal eden Yunanlılara karşı başarılı bir kurtuluş savaşı verdi. Lozan Antlaşması (1923) ile Türkiye Cumhuriyeti kendini kabul ettirdi. Bu antlaşmayla Edirne'yi yeniden ele geçirdi. Boğazlar Antlaşmasını yeniden gözden geçirirken kapitülasyonları yürürlükten kaldırdı. Sonra Halifelik ortadan kaldırıldı (1924). Türkiye, Şah Rıza Pehlevi tarafından modernleştirilen İran gibi Laik Cumhuriyet haline dönüştürüldü. Kapitülasyonlarla ilgili uygulamalar 1928'de tamamen son buldu.

Savaş yıllarında kıpırdanmağa başlamış olan Osmanlı Devleti'nin Arap taşrasına gelince, burası muzaffer güçlerin arzularına göre düzenlenmiştir. San Rémo (1920 ve 1922) antlaşmaları ile Fransa, Lübnan ve Suriye mandasını, İngiltere de Irak, Ürdün ve Filistin mandalarını ele geçirdiler. İngiltere yeni bir "Yahudi milli yurdu"na göre kendini hazırlamış bulunuyordu. Siyonist hareketinden yana

olan Balfour Deklarasyonu, 1917'de Yahudilere bu hakkı veriyordu. Suriye, kendi kendine üç otonom bölgeye bölündü: Suriye, Alevi Devleti ve Cebel Druz. Bu devletçikler sözde bağımsızlığı almış bulunuyorlardı. Suriye, 1936 yılında bağımsızlığa kavuştu. Diğer taraftan merkezî Arabistan'da eski Vahhabi bölgesinde, 1901'lerden bu yana çeşitli olaylarda Abdulaziz Es-Suudi yeniden teşkilatlandı. Osmanlı Devleti'nin çökmesinden sonra Hicaz üzerinde egemenliğini yaymayı başardı (1925). Egemenliği ile birlikte buranın kralı olduğunu da ilan etti. 1933'te 'Asır'ı da egemenlik alanına kattı. İki savaş arasında Mısır'ın bağımsızlığının gelişmesi de sürüp gitti. Teorik olarak İngiliz himayesinin kaldırılması (1922) nı 1923 antlaşması ile 1929'dan 1935'e kadar belirli bir süre için durdu. 1936 İngiliz-Mısır ittifak antlaşması Sudan'a ortak bir egemenlik rejimini getirirken, 1924'te yürürlükten kaldırılmış kapitülasyonlar 1937 Montreaux Konferansında tamamen kaldırıldı.

Böylece Ortadoğuda kişiliklerini kazanmış devletler ortaya çıkarlarken demokratik ya da sözde demokratik rejim, bazen de askeri diktatörlükler asimilasyona dayanıklı azınlıkları kapsıyordu. Aslında bu hareket panislâmizmi parçalamaya yönelikti. Eskiden Osmanlı Halifesi tarafından korunan bu siyasal eğilim artık parçalanmış ve her devlet kendine göre yol çiziyordu. Ne var ki sosyal ve siyasal dayanışma duygusu İslâm'da panarabizm içinde yeniden doğacak unsurlardan birisi olarak kalıyordu. Her şeye rağmen bu duyguyu atmak imkansızdı.

1939-1945 savaşı bu iki eğilime yeni bir hız kazandırdı. Milliyetçilik farklı ülkelerde ortaya çıktı: Suriye ve Lübnan (1941 Beyannamesi ile yabancıla-

rın boşaltılması), Transjordanie -Maveraiürdün(*) 1946'da Krallık oldu. 1949'da Arap Filistinin topraklarını ülkesine katılması ile büyüdü ve Ürdün adını aldı. 1947'de Hindistan'daki "Müslüman Lig"-in kuvvetlerinden doğan Pakistan, Endonezya Cumhuriyeti ve Endonezya Birleşik Devletleri (1945-1949'da) kuruldular. 1952'de Libya Birleşik Krallığı, 1956'da Mısır Sudan'ı, gene 1956'da Tunus ve Fas bağımsızlığına kavuştular. Afrika'daki Fransız sömürgelerinden doğmuş siyahî müslümanların devletlerini hesaba katmasak bu devletler kurulmuş oluyorlardı.

Mısır ekonomik ve siyasal bağımsızlığına ulaşmak için vargücü ile çalıştı. 1936 Antlaşmasının geçersizliğine 1956'da Kanal Şirketini millileştirerek ve Sudan üzerindeki antlaşmalarla son verdi. Irak 1930 Antlaşmasına bağlanmayı istiyordu. İran, müttefik güçler tarafından savaş sırasında işgal edilen topraklarını boşalttırıyordu. Mısır böyle bir ortamda Kanalı millileştirdi. Kanalın millileştirilmesi Ortadoğuda önemli gelişmelere neden oldu.

Cezayir'e gelince 1945 statüsünün resmen ilân edilmesi bir milliyetçi hareketin oluşmasını ve mücadeleye girişmesini engelleyemedi. 1954 yılında, ancak 1962 yılında bitecek olan bir ayaklanma ülkenin bağımsızlığa geçmesini sağladı.

Panarabizm, savaştan sonra *Arap Devletleri Birliği*'nin teşkilâtlanmasında ortaya çıktı. Mısır, Suudi Arabistan, Yemen, Ürdün, Irak, Suriye, Lübnan 1945 martında bağımsızlıklarını ve egemenliklerini korumaya yönelik diğer Arap ülkelerinin isteklerini de dikkate alarak bir birlik kurdular. Mi-

(*) 1922'den itibaren İngiltere mandasında bulunan ve 1949'da Ürdün adını alan ülkenin topraklarına İngiltere mandası altında Transjordanie adı verilmişti. Ürdün adı sonra kondu. (ç.n.)

rasçısı bulunmayan bir panislâmizm ile birlikte bulunuyordu. Bu ülkeler ile Asya ve Afrika kıtasında bulunan az gelişmiş çok sayıda ülkeler arasında yeni ilişkiler kuruluyor ve ilişkiler gelişiyordu.

1945'lerden itibaren Ortadoğuda ve Mağrib'de gitgide sömürgecilikten kurtulup özgürleşilirken, ekonomik alanda İngiliz-Amerikan kapitalizmi önce farklı ülkelerde hizmet görmeğe ya da onları sömürmeğe devam etti. Bu ülkeler petrol kaynaklarının işletilmesini yabancı şirketlere bırakmışlardı. 1909'dan bu yana İran, 1918'den beri Irak, 1931'den beri Bahreyn, 1936'dan sonra Suudi Arabistan, 1938'den sonra Kuveyt, 1944'ten sonra Mısır'da yabancı petrol şirketleri faaliyet göstermeğe başladılar. (Günümüzde ise bu ülkelerin çoğunda petrol şirketleri millileştirilmiş bulunmaktadır. D.D.) Bu alanda hemen karşı reaksiyonlar kendini gösterdi. İran'da 1951'den sonra millileştirmeler başladı. Üretici İslâm ülkeleri ile ithalatçı sanayileşmiş ülkeler arasında gizli bir çatışmaya kadar vardı. Bunun yanında 1945'lerden beri birden gelişen, Orta Avrupada devam eden anti semitizm ve Birleşmiş Milletlerin bir kararıyla benimsenmiş olan İsrail Devleti'nin kurulması yararına, Batılılar ile İslâm ülkeleri arasındaki çatışmalar gelişme kaydetti. Filistinin bölünmesinin gerçekleştirilmesi (1948) sınırda bulunan Arap devletleri ile yeni Siyonist devlet arasında bir savaşı başlattı. Bu savaş, 1949 mütarekesi ile geçici olarak sona erdirildi. Fakat Araplar ile Yahudiler arasındaki çatışmalar 1956, 1967 ve 1973'de yeniden alevlendi ve farklı boyutlara ulaştı. Dünya politikasını etkileyen bir sorunun unutulması ile bu sorunun çözümü mümkün değildir.

Ortadoğu, 1919 yılındaki müttefik güçler tarafından yaratılan küçük küçük devletlerin bulundu-

ğu bir bölgedir. Suriye, Irak ve Ürdünü içine alan "Büyük Suriye" projesi, gerçekleştirilememiştir. Varlıklarını sürdüren azınlıklar problemi ve siyonizmin yarattığı problem belki de çözümlenemez değildir. Suriye ile Mısır'ın birleşmesi girişimi (1958-1961) ve gene Suriye ile Libya'nın bir federasyon oluşturma projesinin başarısızlığını görmüş bulunmaktayız. Mısır, İslâm'ın entellektüel ve dini merkezi olarak kaldı. Endonezya, Siyah Afrikaya öğretmenler gönderdi. Çeşitli ülkelerden buraya gelen öğrencileri yetiştirdi. Giderek, kendi yönetimi altında bir Arap birliğini gerçekleştirmek ve sosyal ve ekonomik problemleri çözmeye imkân veren bir politikayı geliştirmeyi devamlı düşündüğü anlaşılmaktadır. Bundan başka bu farklı ülkeler Amerika ve Rusya arasındaki güç savaşında masaya sürülen piyonlar gibidirler. 1955'de Pakistan ve Türkiye arasında, askerî ve teknik yardım şekli altında Arap ülkelerinde yoğunlaşan Sovyet nüfuzuna karşı anti-Sovyetik bir pakt olan Bağdat Paktı oluşturuldu.

2. İslâm Dünyasının Şimdiki Durumu - Bugün İslâm dünyasını 800 milyona yakın müslüman temsil etmektedir. 800 milyonu aşkın müslüman çeşitli gruplara bölünmüşlerdir: Araplar ve Araplaşmış olanlar. (Ortadoğuda ve Kuzey Afrikada 190 milyon kadar). İranlılar-Acemler, (İran ve Afganistanda 65 milyon kadar bulunmaktadır). Türkler (Türkistan ve Anadoluda, 90 milyon kadar). Hintli müslümanlar (20 milyon), Malaylar (140 milyon), Çinliler (40 milyon ?) Siyahî müslümanlar (Batı Afrikada, Orta Afrikada ve Doğu Afrikada 70 milyon), Balkanlardaki müslümanlar (5 milyon) ve bunların dışında çeşitli ülkelerde (Avrupa ve Amerikada 3 milyon ?) yaşayan müslümanlar şeklinde dökümünü yapmak mümkündür.(*) Arap-

laşmış olan müslümanlar sadece bütünün altıda biri kadar iken, Arap olan müslümanlar dörtte birini meydana getirmektedirler. Müslüman dünyasında Sünniler büyük çoğunluğu teşkil etmektedirler. Şiiler ikinci büyüklükte gelirlerken, Hariciler ancak toplamın yüzde beşi kadardırlar. Sünnî mezheplere gelince, çoğunluk itibarı ile Hanefilik başta gelmektedir. Hemen hemen müslüman dünyasının üçte birinden daha çoğunu Hanefiler teşkil etmekteler. Şafiiler ikinci sırada yeralıyorlar. Malikiler ise üçüncü sırada bulunuyorlar. Fakat Malikilik gittikçe azalmaktadır. Hanbelilik sayı ve etkinlik bakımından sonda yeralmaktadır.

Parçalara bölünmüş İslâm dünyası şu ülkeleri içermektedir:

- *Bağımsız Ülkeler*: Suudi Arabistan Krallığı, Yemen Cumhuriyeti, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Sudan, Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Senegal, Mali, Niger, Gine, Nigeria, Somali, Arnavutluk, Suriye, Ürdün, Irak, Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Çad, Cibuti, Gabon, Gambia, Malezya, Maldiv, Umman, Katar, Sierre Leone, Benin, Bruney Danüs Selam.

- Karma nüfuslu devlet: Lübnan. Hıristiyan ve müslümanlar yaşamaktalar.

- Müslüman olmayan ülkelerde bütünleşerek yaşayan topluluklar: Sovyet Cumhuriyetleri; Tatarlar, Başkırtlar, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Kafkas Federasyonu. Çinli müslümanlar, (burada bilhassa Türkistanda), Hindistanlı müslümanlar, İsrail, Kıbrıs (Kıbrıs Cumhuriyetinde yaşayan müslüman Türk-

(*) Buradaki sayılar bugünkü (1992) durumu yansıtmaktan uzaktır. Sadece genel bir kanaat verebilir. (ç.n.)

ler, 1974 Kıbrıs Barış Harekatından sonra Kuzeye çekilerek önce Kıbrıs Federe Türk Cumhuriyetini sonra da Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini kurdular. Böylece de bağımsız bir devlet oldular. D.D.), Habeşiştan (Etiyopya), Eritre, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Madagaskar ve Afrikanın diğer ülkelerinde müslümanlar yaşamaktadırlar.

- İslâm dünyasından uzakta yaşayanlar: Avrupada; Fransa, Belçika ve Almanya'da, Amerika'da; ABD ve Brezilya'da, Avustralya'da, Hindiçinde yaşayan azınlığı hesaba katmasak Filipinler, Siam ve Myanmar (Burma)'da yaşayan müslümanları anabiliriz.

3. Çağdaş İslâm'ın Durumu -Çeşitli ülkelerde İslâmlaşmış bulunan azınlıklar bir İslâm toplumu olarak varlıklarını sürdürüyorlar. Az zaman sonra duraklama aşamasına girmekteler. Kimi kez de tam tersine tek tanrılığın sadeliği sayesinde gelişme göstermekteler. Müslümanlığın yüksek kültürü ile özellikle Siyah Afrikada sosyal prestijleriyle desteklenerek az zamanda gelişme gösterdiler. Dayanışma duygusu ile ve temeldeki kast üyelerinin duygulandırıcı kardeşlikleriyle de gelişmeye katkıda bulundular. Pekin'den Dakar'a kadar İslâm farklı anlayışlarda ortaya çıkmaktadır. Dahası İslâm Suriye-Mısır merkezinden uzaklaşmakta ve merkezler farklı yerlerde oluşmaktadır. Genellikle Suriye-Mısır merkezinde din kurallarına uyma konusunda titizlikle dikkat edilmektedir. Bundan başka bazı yerlerde (Çin, Endonezya, Kuzey Afrika ve Siyahî Afrikada) mahalli adetler, özellikle efsaneler, din ve sosyal hayatta hoş görülmektedir. Hinduizmle temasında mistizmi içine sindirdiği şekilde yukarıda anılan yerlerde de mahalli adetleri içine sindirmektedir.

Farklı hareketler arasında Ortadoğu'da kendi kendine bulunmaktan geri durmamaktadır. Bu hareketlerden ilki, sadece teknik davranışlar değil Türkiye Cumhuriyeti tarafından Avrupa ülkelerinin sosyal ve siyasal rejiminin M. Kemal'in gerçekleştirdiği gibi yenilik üzerinde benzer yeniliklerin tamamen kabul edilmesi hareketi-eğilimidir.

M. Kemal, ülkesini Batılaştırmak için şu yenilikleri gerçekleştirdi: Saltanatın kaldırılması (1922), Halifeliğin kaldırılması, şeyhülislâmlığın kaldırılması, medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılması (1924), Avrupalıların şapkasının kabul edilmesi, kadının örtünmesinin kaldırılması, Batı hukukunun kabul edilmesi, şer'i hukukun ilga edilmesi (1926), Latin alfabesinin kabul edilerek Arap alfabesinin yasaklanması (1928), dini yeminlerin ortadan kaldırılması (1928), soyadı uygulamasının başlatılması (1934), ve diğer yenilikler.

Çağdaşlaşma, laikleşme ile birden kendini gösterdi. Artık İslâm bir *devlet dini* değildi. "Kişisel bir olay" haline getirildi. Din hizmetlerine Devlet tarafından saptanan bir düzene göre ücret ödenecekti. Gerçekten bu hareket, dini vecibelerin yerine getirilmesinde bir düşmeye neden oldu. Özellikle de hac alanında bunu görmek mümkündür. Fakat 1950 seçimlerinden sonra bu politikaya karşı açık bir reaksiyon ortaya çıktı. Okullarda din derslerinin yeniden konulması, ezanın yeniden Arapça okunmasına geçilmesi gibi dönüşümlerle bu reaksiyonu izlemek mümkündür. Zaten Türkler, her zaman İslâm "cemaati"ne ait olmuşlardır. Türkiye Cumhuriyeti İslâm ülkeleri içinde önemli bir prestije sahip bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nde modernleşme 1920'lerden sonra çok sert bir şekilde uygulandı. Kur'ânî yasaların yürürlükten kaldırılma-

sı, örtünmenin yasaklanması gibi sert önlemler alındı. Bütün bunlar yaşayanların bir mukavemeti bulunmaksızın gerçekleştirildi. Zaten karşı koymak mümkün değildi.

Diğer ülkeler buna benzer radikal bir modernleşmeyi gerçekleştiremediler. Buna rağmen, Şii İran'ın Batılılaşması dini inançlara çarpıp başarısızlığa uğradı. Batı yanlısı Şah rejimi 1979'da devrilerek kendini İslâm Cumhuriyetine bıraktı. Bu hareketten özellikle Batı yanlıları büyük üzüntü duymuşlar ve Ortadoğuda birtakım dengeler değişmeye başlamıştır.

İslâm dünyasının önemli belirtilerini niteliklerini şöyle özetlemek mümkündür:

- Hemen hemen bütün İslâm dünyasında parlamenter bir siyasal rejim bulunmaktadır. Bu, Batı ölçülerinde olduğu anlamına gelmemeli. Prensip olarak da olsa meclisler ve parlamenterler bulunmaktadır.

- Uzun zamanlar baskı altında tutulmuş sendikal hareketlerin varlığı. Resmen Mısır, İran, Suriye, Ürdün, Türkiye ve diğer İslâm ülkelerinde sendikal hareketler bulunmaktadır. Bunların faaliyetleri kontrole tabi değildir.

- Kişisel statüye dokunmamak için Suudi Arabistan dışında hukukun laikleşmiş olması.

- Gençlik hareketlerinin varlığı.

- Örtüyü terketme amacına yönelik olan kadın hareketlerinin varlığı. 1936'da İran'da tavsiye edilmiş, Hindistan'da hızla az-çok açılınmış, Ortadoğuda, Kuzey Afrika'da yaşayan güçlü muhalefete çarparak başarısızlığa uğramıştır. Kadınlar oy hakkını pek çok ülkede istemişler ve bazen de istekleri kabul edilmiştir.

- Ekonomik bakımdan bağımsızlığa varmak için

zorunlu olan bankacılık ve endüstri tekniğinin gelişmesi. Bu gelişme özellikle Mısır'da gerçekleştirilmiştir. Ama yine de son zamanlarda İran'daki olaylar, zararlı olarak kabul edilmiş "Batılı" etkilere karşı bir güç hareketinin ayak dirediğini göstermiştir.

Modernizm, Suudi Arabistanın muhafazakarlığı ile çelişmektedir. Vahhabilik'in benimsenmiş olduğu bir yer olan Suudi Arabistan, 1774 yılında Muhammed bin Abd ü'l-Vahhab (1787) ile Emir İbn Suud arasında imzalanan pakta kadar gitmektedir. Hanbeliliğin ve İbn Teymiye'nin sosyolojik teorilerinin sonucu olarak, Kur'ân şeriatının uygulanması üzerine dayalı bir siyasal hareket gibi takdim olunmuştur. Bu hareket bütün "yenilikler"in reddini içine almaktadır. Modern Suudi Arabistanda hakim olan bu düşüncede Batılı tekniklere gereken önem verilmemektedir. XIX. yüzyılda İsläm'ın savunması ve yeniliği ile ilgili hareketlerin parladığını görmekteyiz.

- Hindistan'da Sikh'lere karşı müslümanların savaşı, sonra İngilizlere karşı verilen savaş,

- Libya'da XIX. yy. sonunda Senusiler Osmanlılarla çarpıştılar. Sonra İtalyan sömürgeciliğine karşı direnç gösterdiler. Aynı zamanda Siyahî Afrikada buna havarilik denilmekteydi.

Ordu savunmasının bir başka karşı koyuşu Mehdiliktir. Özellikle Şiilikte şerefle temsil olunan, eskiden İbn Tumert'in yenilikçiliğini desteklemiş olan bu düşünce XIX. yy. İslâm'ın yabancılardan kılıçla temizlenmesi ve hürriyete kavuşması için harekete yardımcı oldu. Bu hareket Mısır Sudanında (1881-1899) ortaya çıkmıştır.

Modernizm ve Vahhabilik, Ortadoğu ülkelerine ve Hindistana sosyal İslâmî değerlerin korunmasına ve zorunluluklara adapte edilmesine uygun düş-

meyen radikal çözümlerdir. Müslümanların hayat anlayışlarını belirleyen müslüman ve modern anlayış, mantıktan kurtulmak için müslümanlar modern terimlerle İslâmı yeniden düşünerek gerçekleştireceklerdir. Hıristiyan misyonerlerin etkileri ile mücadele etmek arzusu devamlı bu girişim ile beraber bulunuyordu.

Mısır'da Selefiler (Salafiya) İslâmı ilk geleneklere başvurarak diriltmeğe teşebbüs ettiler. Paris'te (1883) dini içerikli siyasal bir hareketin kurucusu olan Cemaleddin Afganî (1897), sonra dini ve kültürel bir yenilik hazırlayan Muhammed Abduh (1905) Mısır düşüncesinin yönü üzerinde uzun süre etkide bulunmuştur. Vahhabiler gibi İslâmı, halkın batıl inançları ile mücadele ederek ve özgün İslâma dönmeyi tavsiye ederek geliştirdiler. Fakat bu bir yenilenme kuralını bulmak için idi. İçtihad'ın yeniden işlemeye başlamasını savundu. Kur'ân'dan sonra hukukun ikinci kaynağı olarak aklı alan Mutezile'nin durumunu kabul ediyordu. Diğer taraftan din ile bilim arasında zorunlu bağdaştırmaya uygun düşmüş Batılı bilginlerin ve tarihin eğitimini geliştirmeye vargücü ile çalıştı. Böylece yüksek müslüman eğitimi, siyaset'de "liberal" düşünceleri, Halifeliğin yenilenerek biraz sosyalleştirilmesini ortaya atıyordu. Bu güç, en muhafazakâr bir duygu içinde Reşid Rıza (1935) tarafından devam ettirildi. R. Rıza, Halifenin seçimle gelmesi taraftarıydı. Bu konuda içtihada dayanıyordu. R. Rıza, El-Menâr dergisinin yöneticiliğini de yaptı. Onun en belirgin kuralları şunlardı:

- Kahire'de (1908), İskenderiye'de ve Şam'da modern üniversitelerin kuruluşu.

- Müslüman Gençler Teşkilâtlarında (Kahire'de 1927'de kuruldu, Suriye, Irak ve Filistin'de dallanıp

budaklandı) olduğu gibi kurumlara yerleşmiş hayır derneklerine hızla son verme. Bunu eğitimde izciliği geliştirerek İslâm kültür ve ahlâkını koruma ve geliştirme amacı için yaptı. 1945'ten sonra yeni bir hareket olan *Müslüman Kardeşler* hareketi umulmadık bir genişlik ve yaygınlık kazandı. Bu hareket en radikal şekilde hukuku, eğitimi ve anayasal kurumları yeniden İslâmlaştırmayı amaçlamaktaydı.

"Menâr" okulu, Ortadoğu sınırlarının dışına yayıldı. Yeni-Vahhabilik Hindistanı, Endonezyayı ve Kuzey Afrikayı etkiledi. Hindistanda batıl itikatlarla mücadele eden Ehli Hadis, Endonezyada, merhametli ve okul kitaplarını geliştiren ve İslâmlaşmayı derinleştiren "Muhammediye" (1912), Kuzey Afrikadaki ûlemanın yenilikçi hareketi anılmalıdır. Mağribde yaşıyanlar daha çok derneklerin etkilerini ayıklamayı ve kutsal değerler üzerinde gözden düşürmeyi başardılar.

Hindistanda bu ülkenin ayırıcı özelliğine uygun olarak yenilikçi hareket çok felsefi ve en liberal bir yönelme göstermiştir. Önce Ahmed Han'ın (1898) gayretleriyle yüksek öğrenim gelişme kaydetti. Aligarh Üniversitesi 1887'de kurulurken diğerleri bunu izlediler. Haydarabad'da Üniversite 1919'da hizmete girdi. Sonra Şii Emir Ali, "İslâm Ruhu"nun kuşku göstermez ilâhiyat şekilciliğini yaymağa girişti. Dini kaynakları serbestçe incelemeye girişerek yeni bir dini kitap hazırladı: "İslâm'ın Ruhu"; Bu kitap akılcı yorumlara dayalıdır. Müslümanları harekete geçmeye çağıran şair filozof Muhammed İkbal'a (1938) gelince, insancıl terimlerle sûfî düşüncesinden "Sünnî düşünceyi" yeniden oluşturdu. Çeşitli misyoner kurumlar, meselâ El-Cuman, nisbî bir başarı ile gelişme gösterdiler. Bunlardan en önemlisi Mirza Gulâm Ahmad (1908) tarafından

kurulmuş olan *Ahmediye*'dir. Bu zat aynı zamanda kendisini Krişna'nın değişini ve İslâm'ın mehdi'si olarak Hıristiyanların mehdisi sanıyordu. İslâm aracılığı ile bütün insanların kardeşçe birliğini gerçekleştirmeyi isteyen Ahmediye felsefesini Avrupa ve Amerika'da yaydı. Bu yerlerin dışında Endonezya ve Siyahî Afrikada da yayıldığını görmekteyiz. Nihayet İranda roloynamış olan Şiilikten doğmuş olan bir modern şekil altında gelişen ve fakat etkinliği fazla olmayan Bahailik'i de anmalıyız.

Günümüzün müslüman dünyasının küçük küçük parçalara bölünmüş bulunmasına karşın ve her bir ülke tarafından kabul edilmiş pratik çarelerin farklılığına rağmen İslâm, aynı problemler karşısında benzer tepki gösteren bir uluslar birliği ve bir *büyük topluluk gibi görünmese de, etkinliğini ve* gücünü göstermeğe devam etmektedir. Bir toplumun yeni hayat şartlarına uyum sağlaması, genel olarak madde ve maneviyat arasında belli olmuyor. Değişmez bütün dinsel yapılar bozulmuş bulunuyorlar. Müslümanların hemen her gerçek için ilk kaynağa, Kur'âna başvurmaları, modern teorileri ve bunların uygulanması için buradan vize almaları anlamını taşımaktadır. Aslında modern düşüncenin önünde İslâm dünyasının bir kısım yerlerinde dinsel alanda, serbest tarihsel eleştiriye rağmen Mutezile eğilimi üstün gelmeğe doğru ilerlemektedir. Kur'ânın kişisel gayretlerle yeniden yorumlanması henüz pozitif hiçbir sonuca ulaşmış değildir. Modernlik, zaman zaman müslüman kamuoyunun geleneksel karşı koymalarla karşılaşmakta ve bunun tahrik ettiği olaylar içine girmeyi sürdürmektedir.

En heyecan verici olay, hiç kuşkusuzdur ki, İran'da Şah rejimine nokta koyan ve Ayetullah Humeyni tarafından yönlendirilen bir İslâm Cumhuri-

yeti'nin kurulmasıdır (Şubat 1979). Tam anlamıyla bir Şii çerçevesinde yeralan bu devrim, Sünî Arap ülkelerinde geleneksel sistemlere ve ilkelere dönüşü ve zor beğenir özellik gösteren fondamentalizmin gelişmesini tahrik etti. Sosyal planda ortaya çıkan iki temel sorun ciddiyetini ve önemini hâlâ korumaktadır. Biri değişik etkiler altında toplumun iç gelişimi çok karılı evliliği, meselâ boşanma ile, ortadan kaldırmaya yöneliyor. Diğeri ise genelde az gelişmişlik durumundan çıkmayı sağlayacak bir ekonomik düzenin kabulüdür. Yeni bir ekonomik düzen zorunluluğu, 1954'ten beri, müslüman isteklerin oldukça azıyla yetinen "halk demokrasileri"nden ödünç alınmış sosyalist tipteki çözümleri açıklamaktadır. Böylece yeni gelişme, aynı zamanda teolojik düşüncenin yeniden ifade edilmesi eğilimlerin faydasızlığı veya başarısızlığının, pek nadir unutulacak olan teorik açıklamalarda değişik sosyal ve siyasal dönüşümlerin ihtimaliyatının benimsenmesi şeklinde görünüyor.

BİBLİYOGRAFYA

Genel Eserler:

Encyclopédie de l'Islam, Leyde, 1913-1942.

L. Gardet; *Les hommes de l'Islam*, Hachette, 1977.

H. Massé; *L'Islam*, Colin, 1930.

L. Gardet; *L'Islam, religion et communauté*, Descléee de Brouwer, 1970.

G. von Grunebaum; *L'Islam médiéval*, Payot, 1962.

H. Laoust; *Les schismes dans l'Islam*, Payot, 1965.

D. ve J. Sourdel; *La civilisation de l'Islam classique*, Arthaud, 1968.

M. Gaudefroy-Demombynes; *Les institutions musulmanes*, Flammarion, 1946.

H.A.R. Gibb; *La structure de la pensée religieuse de l'Islam*, 1950.

Cl. Cahen; *Introduction à l'histoire du monde musulman médiéval*, A. Maisonneuve, 1982.

C.E. Bosworth; *Islamic Dynasties*, Edimbourg, 1967.

X. de Planhol; *Le monde islamique*, P.U.F., 1957.

- *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Flammarion, 1968.

P. Birot ve J. Dresch; *La Méditerranée et le Moyen-Orient*, P.U.F., 1953-1956.

Tarih:

Encyclopédie générale de l'Islam, 1988.

R. Folz; *De l'Antiquité au monde médiéval*, Peuples et civilisations, P.U.F., 1972.

Ed. Perroy; *Le Moyen Age*, P.U.F., 1967.

Cl. Cahen; *L'Islam, des origines au début de l'Empire ottoman*, Bordas, 1970.

M. Lombard; *L'Islam dans sa première grandeur*, Flammarion, 1971.

C. Brockelmann; *Histoire des peuples et des Etats islamiques*, Payot, 1949.

B. Lewis; *Les Arabes dans l'histoire*, Neuchâtel, 1958.

Cl. Cahen; *La Turquie pré-ottomane*, Istanbul, 1988.

H.A.R. Gibb ve H. Bowen; *Islamic Society and the West, I*, Londra, 1950-1957.

G. Marçais; *La Berbérie musulmane et l'Orient au Moyen Age*, Aubier, 1946.

E. Lévi-Provençal; *La civilisation arabe dans l'Espagne musulmane*, G.-P. Maisonneuve, 1948.

- *Histoire de l'Espagne musulmane*, G.-P. Maisonneuve, 1950-1953.

Ch.-A. Julien; *Histoire de l'Afrique du Nord*, Payot, 1952.

Din ve Kültür:

R. Blachère; *Le Coran*, Besson, 1957.

- *Le problème de Mahomet*, P.U.F., 1952.

- *Le Coran*, "Que sais-je?", 1967.

M. Gaudefroy-Demombynes; *Mahomet*, Albin Michel, 1957.

W.M. Watt; *Mahomet à La Mecque, Mahomet à Médine*, Payot, 1958-1959.

I. Goldziher; *Le dogme et la loi de l'Islam*, Geuthner, 1920.

- *Etudes sur la tradition islamique*, A. Maisonneuve, 1952.

L. Gardet ve M. Anawati; *Introduction à la théologie musulmane*, Vrin, 1949.

H. Laoust; *La profession de foi d'Ibn Batta*, Şam, 1958.

A. Nader; *Le système philosophique des Mu'tazila*, Beyrut, 1956.

J. Schacht; *Introduction au droit musulman*, Paris, 1983.

- *Esquisse d'une histoire du droit musulman*, Besson, 1953.

G.-H. Bousquet; *Les grandes pratiques rituelles de l'Islam*, P.U.F., 1949.

G. Makdisi; *The Rise of Colleges*, Edimbourg, 1981.

W.M. Watt, *Islamic Political Thought*, Edimbourg, 1968.

E. Tyan; *Institutions du droit public musulman*, I ve II, Recueil Sirey, 1954-1957.

- *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leyde, 1960.

D. Sourdel; *La viziral abbaside de 749 à 936*, Şam, 1959-1960.

A. Fattal; *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrut, 1958.

H. Halm; *Die Schia*, Darmstadt, 1988.

H. Corbin; *En Islam iranien*, Gallimard, 1971.

B. Lewis; *Les Assassins*, Berger-Levrault, 1982.

B. Lewis; *The Origins of Ismâ'ilism*, Cambridge, 1940.

G. Anawati ve L. Gardet; *Mystique musulmane*, Vrin, 1954.

L. Massignon; *La passion d'al-Hallaj*, Gallimard, 1976.

Wensinck; *La pensée de Ghazâli*, A. Maisonneuve, 1940.

H. Laoust; *La politique de Gazali*, Geuthner, 1970.

H. Corbin; *Histoire de la philosophie islamique*, Gallimard, 1964.

L. Gardet; *La pensée religieuse d'Avicenne (Ibn Sînâ)*, Vrin, 1951.

L. Gauthier; *Ibn Rochd (Averroès)*, P.U.F., 1948.

J. Sauvaget; *Historiens arabes*, A. Maisonneuve, 1946.

Ch. Pellat; *Langue et littérature arabes*, A. Colin, 1970.

- *Le milieu basrien et la formation de Gâhiz*, A. Maisonneuve, 1953.

H. Massé; *Anthologie persane*, Payot, 1950.

G. Marçais; *L'art musulman*, P.U.F., 1962.

- *L'architecture musulmane d'Occident*, Arts et Métiers gr., 1954.

J. Sourdel-Thomine; Islam, dans *Enc. de la Pléiade, Histoire de l'art*, I, Gallimard, 1961.

O. Aslanapa; *Turkish Art and Architecture*, Londra, 1971.

J. Sauvaget; *La mosquée omeyyade de Médine*, Van Oest, 1947.

The Legacy of Islam, ed. J. Schacht ve C.E. Bosworth, Oxford, 1974.

Modern Sorular:

H.A.R. Gibb; *Wither Islam?*, Londra, 1932.

- *Les tendances modernes de l'Islam*, G.-P. Maisonneuve, 1949.

H. Laoust; Le réformisme orthodoxe des "Salafîya", *Rev. ét. islam.*, 1932.

- *Le califat dans la doctrine de Rasid Rida*, Beyrut, 1938.

G.-H. Bousquet; *Du droit musulman et de son application effective dans le monde*, Alger, 1949.

Annuaire du monde musulman 1954, P.U.F., 1955.

A. Merad; *l'Islam contemporain*, "Que sais-je?", 1984.

M. Colombe; *L'évolution de l'Egypte (1924-1940)*, G.-P. Maisonneuve, 1951.

W.C. Smith, *L'Islam dans le monde moderne*, Payot, 1962.

M. Rodinson; *Islam et capitalisme*, Seuil, 1966.

M. Crouzet; *Le monde depuis 1945*, Peuples et civilisations P.U.F., 1973.